

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**SELÇUKLULAR'DA KALEYE HAPSETME VE KALE
HAPİSHANELERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

ABDULLAH BAKAR

KOCAELİ 2021

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**SELÇUKLULAR'DA KALEYE HAPSETME VE KALE
HAPİSHANELERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

ABDULLAH BAKAR

DOÇ. DR. MERYEM GÜRBÜZ

KOCAELİ 2021

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**SELÇUKLULAR'DA KALEYE HAPSETME VE KALE
HAPİSHANELERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. MERYEM GÜRBÜZ

**Tezi Hazırlayan: Abdullah BAKAR
Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 16.06.2021/14**

KOCAELİ 2021

ÖNSÖZ

Büyük Selçuklu Devleti, 1040 senesinde kuruldu ve kısa sürede sınırlarını genişletti. Hanedanın mensupları tarafından temelleri atılan Türkiye, Irak, Suriye-Filistin ve Kirman Selçuklu Devletleri vasıtasıyla adı geçen bölgelerde hakimiyetini tesis ederek etkileri günümüze ulaşan izler bıraktı.

Selçuklular tarihi birçok araştırmacının dikkatini çekmiş, gerek siyasi, askeri gerekse teşkilat, kültür ve medeniyet başlıklarında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Tüm bu değerli çalışmalara katkı sunabilmek amacıyla biz de Selçuklu tarihi araştırmalarında müstakil olarak ele alınmamış bir konuyu incelemeye gayret ettik.

Selçuklular zamanında kalelere hapsedme cezası verme olaylarının çoğunlukla siyasi temelli olduğunu söyleyebiliriz. Bu yönüyle cezanın infaz mekanı olma anlamından uzaktır. Kale hapisaneleri genellikle, siyasi suçlu kabul edilenlerin tutukluluk zamanlarını geçirdikleri ve akıbetleri hakkında kararı bekledikleri yer olmuştur. Bu yönüyle adi suçlara verilen hukuki anlamdaki hapis cezalarından farklılık göstermektedir. Bu nedenle çalışmamızda kaleye hapsedme hadiselerinin sebepleri üzerinde durduk. Nasıl sonlandığını göstermeye çalıştık.

Kale hapisaneleri mekansal olarak doğrudan ve çoğunlukla şehirler ile ilgilidir. Bu nedenle kalesi bulunan Selçuklu şehirlerini siyasi olayların da merkezleri olabildikleri için ayrı bir bölümde ele aldık. Tezimizin birinci bölümünde şehirlerin Selçuklu coğrafyasındaki konum ve önemlerini göstererek gelişimini etkileyen unsurlara temas ettik. İkinci bölümde şehirlerin imar planlarını incelemeye çalıştık. Böylece kale ve kale hapisanelerinin bulunduğu şehirlerde nasıl bir mimari yapılanmanın olduğunu göstermeye çalıştık.

Üçüncü bölümde suç ve hapsedme cezasına odaklandık. Bu cezalandırma yönteminin İslam dünyasındaki tarihsel serüvenine değinerek Selçuklular 'da nasıl uygulandığını genel olarak gösterdik. Ayrıca bu bölümde kalelerin mimari yapısı hakkında bilgi vererek tarihi kaynaklarımızın kayıtları ışığında kale hapisanelerinin fiziksel özelliklerini belirtmeye çalıştık. Maalesef bu konudaki bilgilerimiz çok azdır.

Ayrıca mahkumların niçin şehir merkezlerinde yer alan hapisaneler yerine kalelerde hapsedildiklerini açıklığa kavuşturmaya çalıştık.

Dördüncü ve son bölümde ise Selçuklular 'da kaleye hapsedme cezasının infaz edildiği örnekler üzerinde etraflıca durarak bu yöntemin niçin ve nasıl uygulandığını ortaya koymaya çalıştık.

Konuyu, bütünsel bir bakış açısıyla değerlendirebilmek için çalışmamıza Selçuklu devletlerinin hepsini dahil ettik.

Tez konumun belirlenmesinden sonuç aşamasına kadar bilgi ve birikiminin yanı sıra manevi desteğiyle de hep yanımda olan kıymetli hocam Doç. Dr. Meryem GÜRBÜZ' e teşekkür ederim. Ayrıca, bütün dünyayı etkisine alan salgının çoğu zaman hepimizi zorlayan şartlarında çalışabileceğim ortamı yaratan ve beni her zaman koşulsuz destekleyen annem Emine CANSEVER' e şükranlarımı sunarım.

Lisans eğitimin boyunca bilgi ve birikiminin yanı sıra manevi desteğiyle de yanımda olan, aziz hatırasını hep hissettiğim Sayın Hocam Dr. Erol ÇETİN'e...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER.....	III
ÖZET	V
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
1. SELÇUKLU ŞEHİRLERİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	6
1.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ ŞEHİRLERİ	6
1.2. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ ŞEHİRLERİ	11
1.3. IRAK SELÇUKLU DEVLETİ ŞEHİRLERİ	14
1.4. KIRMAN VE SURİYE-FİLİSTİN SELÇUKLU DEVLETLERİ ŞEHİRLERİ 19	
İKİNCİ BÖLÜM	
2. ŞEHİRLER VE KALELERİ	24
2.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ ŞEHİRLERİ VE KALELERİ.....	25
2.2. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ ŞEHİRLERİ VE KALELERİ....	29
2.3. IRAK SELÇUKLU DEVLETİ ŞEHİRLERİ VE KALELERİ.....	31
2.4. KIRMAN VE SURİYE-FİLİSTİN SELÇUKLU DEVLETLERİ ŞEHİRLERİ VE KALELERİ.....	33
2.4.1. Kirman Selçuklu Devleti Şehirleri ve Kaleleri	33
2.4.2. Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Şehirleri ve Kaleleri.....	33
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
3. HAPİS CEZASI VE KALE.....	35
3.1. HAPSETME CEZASI	35
3.2. KALE HAPİSHANELERİ	42
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
4. SELÇUKLULAR'DA KALEYE HAPSETME	45
4.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KALEYE HAPSETME.....	45
4.2. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KALEYE HAPSETME	59
4.3. KIRMAN SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KALEYE HAPSETME.....	75
4.4. SURİYE - FİLİSTİN SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KALEYE HAPSETME 81	
4.5. IRAK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KALEYE HAPSETME.....	93
SONUÇ	102

ÖZET

Selçuklular, Gazneliler ile 1040 senesinde giriştikleri Dandanakan Savaşı neticesinde devletlerini kurdular. Bu devlet, çevresinde güçlü konumda olan Gazneli, Karahanlı ve Bizans Devletleri'ne rağmen büyümeyi başarmış ve bir imparatorluk haline gelmiştir. Selçuklu Devletleri'nin hakimiyeti altındaki şehirlerin gelişmesindeki temel unsurlara göz attığımız zaman birinci sırada ticaret yollarının etkili olduğu dikkatimizi çekmektedir. Özellikle tarihi İpek Yolu, Çin'den Anadolu'ya kadar olan güzergahta birçok şehri olumlu yönde etkilemiş ve bu yerleşim yerlerinin ekonomik hayatına canlılık katmıştır. Şehirlerin varoluşunda etkili bir diğer unsur ise halkın, hayvan sürülerinin ve tarım arazilerinin hayatlarını devam ettirebilmeleri için gerekli temel ihtiyacı olan bir su kaynağına sahip olmalarıdır. Örneğin; Nişabur şehri, Şûahrûd ve Dizbâd Nehirleri yakınına, Rey şehri Sûrîni ve Gilâni Nehirleri, Merv ise Murgâb Nehri kenarına inşa edilmişlerdir.

Selçuklu coğrafyasındaki şehirlerin imar planlarına göz attığımızda bu yerleşim yerlerinin çoğunun klasik Ortaçağ mimari özelliklerine uygun olarak inşa edildiklerini görürüz. Buna göre şehirler, iç kale, şehristan ve rabaz adı verilen üç ana bölümden oluşmaktaydı. Türkler'in İslamiyeti kabulü sonrasında, evvelki yaşam birikimlerini şehirlerin karakterlerine yansıttıkları açıktır. Bu izleri Selçuklu şehirlerinde tespit etmek mümkündür. Selçuklular zamanında kullanılan kaleler de mimari yapılar arasında dikkat çekicidir. Şehir imar planlamalarında önemli bir yere sahip olan kalelerin, Selçuklu tarihinde hapisane olarak kullanımına dair birçok örnek bulunmaktadır. Selçuklular zamanındaki kaleye hapsedme uygulamalarının yaygın olarak siyasi sebepler ile ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Selçuklu Devletleri'ndeki örnekler bize hükümdarların saltanatlarını tehdit eden hanedan mensuplarını ve devlet adamlarını kalelerdeki zindanlara yahut açılan kuyulara atarak hapsedme cezasına çarptırdıklarını göstermektedir. Selçuklular, henüz devletleri kurulmadan önce kendileri ile birlikte hareket edenler ile yaşayacak bir bölge arama faaliyetlerinde buldukları sırada Arslan Yabgu, Gazneli Sultan Mahmud tarafından iktidarı için tehlikeli görülerek Kâlinçar Kalesi 'ne hapsedilmiştir. Öte yandan Tuğrul Bey, Büveyhî hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm Hüsrev'i Tâberek Kalesi'ne ve Sultan Melikşah, kardeşi melik Tekiş'i Fîrûzkûh Kalesi'ne hapsedmiştir.

Selçuklular 'da bir infaz yönteminden çok tutukluluk hali olarak tanımlayabileceğimiz kalelerde hapsedilme diğer hapsedme cezalarından farklıdır. Bilindiği gibi tarihin erken devirlerinden itibaren gerçekleşen suç eylemlerine karşılık bir yaptırım olarak gelişen cezalar her toplum ve devlette görülmüştür. Bir suça karşılık verilen ceza çeşitlerinden bir tanesi de hapsedme cezası olup İslam öncesi Türkler' de genel olarak kısa süreli olarak uygulanmıştır. Göçebe bir hayat tarzını benimsemiş olan Türkler bir suçlunun cezasının infazı gerçekleşene kadar genellikle kısa süreli hapsedme uygulamasını kullanmışlardır. İslam hukukçuları arasında hapsedme cezası hakkında görüş ayrılıkları vardır. İslâm devletlerinde hapsedme genellikle, gerçek cezanın infazına kadar uygulanan bir yaptırım olarak görülmüştür. Selçuklu Devletleri'nde de hapsedme cezası uygulanmış olup bunun kale hapsedhanelerinde infazı çoğunlukla siyasi suçlar sebebiyledir. Kaleler, kimi zaman açılan bir kuyu kimi zaman ise zindanları ile hapsedhane işlevi görmüştür. Kaynaklarımız genel olarak kale hapsedhanelerinden mekan olarak bahsederken buraların iğrenç, dar, karanlık ve pis kokulu yerler olduğunu belirterek mahkumlar için güvenli olduğunu vurgularlar. Bunun sebebi kalelerin sağlam duvarlar ile çevrilmiş ve bu duvarların burçlar ile güçlendirilmiş olmasıdır. Ayrıca kalelerin genel olarak yüksek tepeler üzerine inşa edilmeleri ve sur duvarları etrafına hendekler kazılması sonucu savunmasının desteklenmesi bu yapıların güvenilirliğini arttıran başka bir unsurdur. Bu sebeple kaleler önemli mahkumların kaçma ve kaçırılma ihtimalini en aza indirmek için hapsedhane olarak sıkça tercih edilen mekanlar olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Şehir, Kale, Hapsedhane, Hapsedme.

ABSTRACT

The Seljuk Dynasty established their rule after the Battle of Dandanaqan they engaged in year 1040. This dynasty managed to expand their rule and become an empire despite neighbouring powerful states like Ghaznavids, Kara-Khanid and Byzantium. When we look at why cities under Seljuk rule developed, the main reason will be identified as such cities are being on important trade routes. Especially the historical Silk Road effected many cities in a positive way from China to Anatolia on its route, and increased economic situation of those settlements. Another important element about existence of cities was the water sources close to them that was used by people, farmlands and animal herds. For example, City of Nishapur was close to Shurahrud and Dizbad rivers; City of Rey was close to Surini and Gilani rivers; and city of Mery was built close to Murgab River.

When development plans of cities in Seljuk borders are observed, it can be noted that those settlements were built in accordance with typical Medieval architecture. According to those plans, cities were built in three main sections: Citadel, county and rabad. It is obvious that Turks brought their past knowledge to cities they controlled after their conversion to Islam. The remnants of non-Islamic past is observable in Seljuk controlled cities. The citadels used during Seljuk era are also remarkable. The citadels played an important role in city planning, and there are many examples about those citadels being used as dungeons when it was necessary. It can be said that major causes of imprisonment in citadels were political. Examples from Seljuk Dynasty shows that Seljuk Monarchs imprisoned family members or statesmen who they believed to threaten their domain in dungeons of citadels, or in pits dug for them. While Seljuks were looking for a suitable location to settle down before they had their own sovereign domain, their leader Arslan Yabgu was imprisoned by Ghaznavid Sultan Mahmud in Kalinjar fort because Arslan Yabgu was posing a threat to Mahmud's rule. On the other hand, Tughril Beg imprisoned Sultan of Buwayhids, al-Malik al-Rahim Husrev in Tabarak Fort, and Sultan Malik-Shah I imprisoned his own brother Tekish in Firuzkuh Castle.

Seljuks used imprisonment in castle dungeons as a way of detention, rather than a method of punishment, thus making it different from other ways of imprisonment punishments. Since the early stages of history, all societies and states developed certain ways of punishments to deal with crimes and criminals. Sanctions, such as imprisonment as a punishment for certain crimes was apparent in Turks before Islam as well, but for a short time. Because Turks before Islam adopted the nomadic lifestyle, imprisonment used for short-time detention until the fate of criminal was decided. The Seljuk Way of imprisonment as detention instead of punishment caused arguments among Islamic scholars and lawyers. Islamic states usually used imprisonment as a sanction until the real punishment executed. Seljuks were no different; they used the same imprisonment methods, and castle dungeons welcomed mostly political prisoners. Castles often had dungeons, and if they didn't have or was full, pits were dug in to be used as dungeons. Historical sources mention castle or citadel dungeons as dark, disgusting, narrow and stinking places, but they also note down that dungeons are secure. The reason is castles, forts and citadels were surrounded by long and thick walls fortified by bastions. Castles were also often built on hills and heights, and ditches were dug-in. Overall, security measures made castles secure places for imprisonment, thus making it near impossible for prisoners to escape, or be rescued. This is why castles, citadels and forts were preferred for dungeon imprisonments.

Keywords: Seljuks, City, Castle, Dungeon, Imprisonment

KISALTMALAR

a.g.md.	:	Adı Geçen Madde
a.g.e.	:	Adı Geçen Eser
a.g.t.	:	Adı Geçen Tez
AKM	:	Atatürk Kültür Merkezi
b	:	İbn
BKS	:	Bilge Kültür Sanat
Bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviri
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	:	Editör
hş.	:	Hicrî Şemsî
hزر.	:	Hazırlayan
İÜ	:	İstanbul Üniversitesi
M.Ö.	:	Milattan Önce
M.S.	:	Milattan Sonra
nşr.	:	Neşreden
Prof. Dr.	:	Profesör Doktor
S.	:	Sayı
s.	:	Sayfa
T.C.	:	Türkiye Cumhuriyeti
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
TKAE	:	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
trc.	:	Tercüme
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
Yay.	:	Yayımları
YKY	:	Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

“Selçuklular’ da Kale Hapishaneleri ve Kaleye Hapsetme” başlıklı çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Selçuklular’ın bütün şubelerini kapsayan araştırmamızda kaleye hapsetme hadiseleri ve kalelerde bulunan hapishanelere odaklandık.

Birinci bölümde Selçuklu coğrafyasında yer alan şehirlerin gelişmesine tesir eden unsurları ele aldık. Bu unsurlardan bir tanesi olan ticaret yollarının önemini her Selçuklu Devleti’ni ayrı bir başlık altında inceleyerek ele aldık. Özellikle tarihi İpek Yolu güzergahının bu coğrafyadaki şehirlerden geçmesinin yerleşim yerlerinin ekonomik hayatındaki canlılığa ne gibi olumlu etkileri olduğunu vurgulamaya çalıştık. Bazı şehirlerin ise Bağdat, Nişabur ve İstanbul gibi önemli merkezlerin yol güzergahında olması hasebiyle geliştiklerine ve gelip gidenlerinin çokluğuna dikkat çektik. Şehir halkının ve hayvan sürülerinin yaşamlarını devam ettirebilmesi, tarım arazilerinin verimli kullanılabilmesi için hayati öneme sahip olan su kaynaklarının da yerleşim yerlerinin gelişmesindeki etkisine değindik ve bunu örneklerle açıkladık. İslam coğrafyacılarından özellikle İbn Havkal, İstahri, Mukaddesi, Ya’kubi ve İbn Hurdazbih’in eserlerinden çokça faydalandık. Bir yerleşim yerinin gelişip önemli bir merkez olmasına etki eden sebepler arasında dinin de bulunduğunu belirttik. Örneğin Kum şehri Şiiler için bir merkez konumunda olmuştur ve günümüzde dahi bu özelliğini sürdürmektedir. Bundan başka gelişmeye etki eden bir unsur olarak askeri faaliyetleri de örnek gösterdik. Kazvin örneğinde görüldüğü gibi garnizon şehri olarak inşa edilmiş yerleşim yerleri de bulunmaktadır. Şehirlerin siyasi merkezler olması onlardan her yönüyle bahsetmeye çalışmamızın sebebidir. Suç ve cezanın infazı konuları da bu bağlamda daha çok şehirler ile ilgilidir.

İkinci bölümde Selçuklu coğrafyasında yer alan şehirlerin mimari planlarını ele aldık. Her devleti ayrı bir başlık altında inceledik. Şehirlerin gelişim evreleri boyunca her topluma göre farklı imar planlarının ortaya çıktığını belirttik ve klasik Ortaçağ şehir mimarisinin oluşumunu açıkladık. Türk şehircilik planlaması ve İslâm mimarisinin bir sentezlemesi olan bu sistem, Selçuklu coğrafyasındaki şehirlerde de görülmüş ve bunun örneklendirmesi coğrafyacıların eserlerinden yapılmıştır.

Üçüncü bölümde ise hapsedme cezası ve kale hapishaneleri üzerinde durduk. Hapsedme cezası başlığında suç ve ceza kavramlarının tanımını yaptık ve hapsedme cezasının tarihsel evrimini açıklamaya çalıştık. Türk örfi hukuk uygulamaları ile İslâm hukukunun sentezlenmesi sonucu Selçuklular'ın yeni bir hukuk sistemi oluşturduğunu elimizdeki veriler ile örneklendirerek açıkladık. Hapsedme cezasının geçici bir uygulama olduğunu, mahkumların burada akıbetlerine dair verilecek kararı beklediklerini belirttik ve bu cezanın genel olarak siyasi sebeplerle verildiğini açıkladık. Kale hapishaneleri başlığında, kalelerin mimari yapıları hakkında bilgi verdik ve ne sebeple bu yapıların hapishane olarak kullanıldıklarını gösterdik. Ayrıca bu yapılar içerisindeki zindanların ve açılan kuyuların bu hapsedme uygulamalarında kullanıldıklarını ele aldık ve bu hapishanelerin uygunsuz koşullarını belirttik.

Dördüncü bölümde daha önce anlattığımız hapsedme cezasının uygulamasını kale yapıları ile birlikte değerlendirdik. Selçuklu Devletleri'nde gerçekleşen hadiselerden örnekler verdik. Kaçma ve kaçırılma ihtimaline karşın savunması güçlü kalelere konulan siyasi mahkumların hapsedilme olaylarını anlattığımız bu bölüm daha önceki bölümlerde önceki kısımlarda incelediğimiz kavramları açıklar ve ispatlar niteliktedir.

Selçuklular'ın İran, Türkmenistan, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu gibi geniş bir coğrafyada uzun yıllar hüküm sürmüş olmaları yerli ve yabancı çok sayıda araştırmacının onlarla ilgilenmesinde etkili olmuştur. Selçuklu tarihi çeşitli başlıklar altında birçok yönü ile araştırılmıştır. Tezimizin konusuna dair müstakil bir çalışma yoktur. Bu çalışmada kale hapishanelerinin kullanımı ve hangi suçlara kaleye hapsedme cezasının uygulandığı Selçuklular'ın bütün şubeleri ele alınarak incelenmiştir. Bu yönü ile bir boşluğu doldurabilir.

Selçuklu tarihi ile ilgili müstakil olarak incelenmeyen bir konuyu araştırarak bu alandaki çalışmalara katkı sağlamak bu tezin amacıdır. Selçuklu tarihinin bu başlık altında ele alınması ile farklı bakış açıları edinmek ve konu ile ilgili araştırmalarda daha kapsamlı değerlendirmeler yapılabilmesine fayda sağlamak hedeflenmiştir.

Çalışmamızın ilk aşamasında konumuzu belirledik ve bununla ilgili kaynak ve araştırma eserlerini tarayarak bilgiler topladık. Elde ettiğimiz verileri tasnif ettik. Kaynaklarımızın kayıtlarını karşılaştırdık ve modern zamanlarda Selçuklu tarihi ile ilgili eserler yazan araştırmacıların yaklaşımlarını inceledik.

Selçuklu tarihi kaynakları üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Günümüz araştırmacıları bu sayede Selçuklu tarihi kaynaklarının tanımlanması ve kıymeti hakkında çok çeşitli bilgilere kolayca ulaşabilmektedir. Bu nedenle en çok müracaat ettiğimiz ana kaynaklara temas etmeyi yeterli bulduk.

1160 yılında Bekir b. Vâil kabilesinin Şeybânoğulları kanadına mensup bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen İzzeddin İbnü'l Esîr' in kaleme almış olduğu *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eserden çalışmamızda özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nde gerçekleşen hapsedme hadiselerinin açıklanmasında sıkça faydalandık.¹ Aynı hususta kullanmış olduğumuz diğer kaynaklar ise Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin torunu olan Sıbt İbnü'l-Cevzî' nin yazdığı *Mir'âtü'z-zaman fi târîhi'l-a'yân*,² Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî' nin eseri *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*,³ Sadre'd-Dîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî tarafından yazılmış olduğu düşünülen *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîyye*,⁴ 1240 senesinde Hemedan şehrinde dünyaya gelen Reşîdü'd-dîn Fazlullah'ın kaleme almış olduğu *Câmiu't – Tevârih*⁵, Râvendî' nin eseri *Râhatü's-şudûr ve ayetü's-sürûr*⁶, Ahmed b. Mahmûd' un kaleme aldığı *Selçuknâme*⁷ dir. Adını zikrettiğimiz bu kaynaklardan özellikle Büyük Selçuklu Devleti zamanında kaleye hapsedme olaylarını incelerken faydalandık. Türkiye Selçuklu Devleti'nde gerçekleşen

¹ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, çev. Abdullah Köse, 1. Baskı, İstanbul, Bahar Yay., 1989, c. 1, s. XIII, XIV-XV.

² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, trc. Ali Sevim, Ankara, TTK Yay., 2011, s.1-2.

³ Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem' de Selçuklular (1038-1092)*, Trc. Ali Sevim, Ankara, TTK Yay., 2014, s. 1-2.

⁴ Şahrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali El-Hüseynî, *Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukîyye*, çev. Necati Lûgal, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1943, s. VII-VIII.

⁵ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't – Tevârih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu-Hüseyn Güneş, İstanbul, Selenge Yay., 2011, s. 11-31.

⁶ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sûrûr*, çev. Ahmet Ateş, 2. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1999, c. 1, s. XIIIV.

⁷ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, hzr. Erdoğan Merçil, 1. Basım, İstanbul, BKS Yay., 2011, s. 17,18.

hapsetme hadiseleri hakkında ise İbn Bibi' nin telif ettiği *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye* adlı eserinden yararlandık.⁸

Irak Selçuklu Devleti'ndeki hapsetme cezalarına dair en çok örneği İmâdüddin el-İsfahânî tarafından yazılmış olan *Zübdetü'n-Nuşra ve nuhbetü'l-uşra* 'da bulduk.⁹ Hapsetme hadiselerinin anlatımında faydalandığımız bir başka eser ise İbnü'l-Azîmî' nin kaleme almış olduğu *Târîhu'l-Azîmî* 'dir.¹⁰

Haçlı komutanları ve Selçuklular arasında yaşanan çatışmalar neticesinde Haçlıların esir olarak hapsedilmeleri ile ilgili çeşitli bilgileri *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*' nden¹¹ ve Anna Comnena' nın eseri *Alexiad'* dan¹² aldık.

Çalışmamızın birinci ve ikinci bölümünde bahsettiğimiz şehirler hakkındaki bilgileri için coğrafyacıların eserlerini kullandık. Bunlar arasında; Nusaybin'de dünyaya gelmiş olan İbn Havkal' ın kaleme almış olduğu *Sûretü'l-arz*¹³, İstahr şehrinde doğan İstahrî'nin eseri *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*¹⁴, Kudüs' de hayata gelmiş olan Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî' nin eseri *Ahsenü't-tekâsîm*¹⁵, Ebû Yahyâ Cemâluddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd b. Yahyâ' nın eseri *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*¹⁶, Horasan bölgesinde dünyaya gelmiş olan İbn Hurdazbih'in eseri *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*¹⁷, Bağdat şehrinde dünyaya gelmiş olan Ya'kubî' nin eseri *Kitâbü'l-Büldân*¹⁸, Yazarı tam olarak bilinmeyen, Uluğ Bey' in Ulûs-u Erbaa

⁸ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umuri'l-Alâ'iyye (Selçuk Name)*, hzr. Mürsel Öztürk, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 1996, s. 1,2,3.

⁹ Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara, TTK Yay., 2016, s. XIII-XIV.

¹⁰ İbnü'l-Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, Ankara, TTK Yay., 2006, s. IX, XII, XIII.

¹¹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 2. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1987, s. XVII.

¹² Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, 1. Baskı, İstanbul, İnkılâp Kitabevi Yay., 1996, s. 3,4,5.

¹³ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, 2. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yay., 2017, s. 7.; bkz. Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1999, c. 20, s. 34.; İslam Coğrafyacılarının Türk Ülkeleri hakkında bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1. Baskı, TKAE Yay., 1985.

¹⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, 2. Baskı, İstanbul, Kitabevi Yay., 2019, s. XI.

¹⁵ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev. Ahsen Batur, 1. Baskı, İstanbul, Selenge Yay., 2015, s. 7-8.

¹⁶ Murat Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd't*, İnceleme ve Değerlendirme Murat Ağarı, 1. Baskı, İstanbul, Kitabevi Yay., 2019, s. 11-12-13.

¹⁷ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, 1. Baskı, İstanbul, Kitabevi Yay., 2008, s. 13-14.

¹⁸ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, 1. Baskı, İstanbul, Kitabevi Yay., 2002, s. 11-12.

isimli eserinin arandığı bir sırada tesadüfen bulunmuş olan ve V. Minorsky tarafından İngilizce'ye çevrilen *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*¹⁹, Bağdat şehrinde dünyaya gelmiş olan Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesudî'nin eseri *Mürûcü'z-zeheb*²⁰ ve Fas bölgesinin Tanca şehrinde 1304 senesinde dünyaya gelmiş olan İbn Battûta'nın kaleme almış olduğu *İbn Battûta Seyahatnâmesi*'dir.²¹

---

¹⁹ V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, 1. Baskı, İstanbul, Kitabevi Yay., 2008, s. IX-X.

²⁰ Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, 1. Baskı, İstanbul, Selenge Yay., 2004, s. 9-12.

²¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, 2. Baskı, İstanbul, YKY., 2004, c. 1, s. XXI.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SELÇUKLU ŞEHİRLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Farsça’ da şehir, Arapça’ da medîne, belde, karye, dâr ve Türkçe’ de de şar şeklinde dile getirilmiş olan şehir her türlü ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetin yoğun bir şekilde gözlemlendiği ve insanların toplu bir hayat tarzını benimsediği yerleşim yerlerine denmektedir.²² İnsan topluluklarının bir coğrafyayı yurt edinip yerleşim yerlerini inşa etmelerine etki eden birçok sebep olmakla birlikte bunlardan bazılarını Selçuklu Devletleri sınırları içerisinde yer alan şehirler üzerinden ele alacağız.

1.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ ŞEHİRLERİ

İnsan toplulukları hayatlarını yüksek bir refah seviyesinde geçirebilmek için yerleşim yerlerini inşa ederken birçok etkene dikkat etmiş ve böylece tarihe izlerini bırakabilmişlerdir. Bu etkenlerden bir tanesi de yerleşim yerlerinin ticaret yolları üzerinde veya yakınında olmasıdır.

Bahsi geçen şehirlerden bir tanesi İran coğrafyasında, Horasan bölgesinin en büyük şehirlerinden biri olan ve pamuk dokumacılığının da önemli bir merkezi durumundaki Nişabur’ dur. Bu şehir, Orta Asya ve Hindistan’ı Batı dünyasına bağlayan doğu-batı ve İran havzasını Volga bölgesine bağlayan güney-kuzey ticaret yollarının üzerinde önemli bir geçiş bölgesinde yer almış²³ ve bu özelliği onu belki de Horasan bölgesinin en büyük şehri haline getirmiştir.

Bir başka şehrimiz ise bugün İran’ın Tahran şehri sınırları içerisinde inşa edilmiş olan Rey’dir. Şehir Orta Asya ile Anadolu arasında ticareti sağlayan İpek Yolu üzerinde inşa edilmiş olmasının yanı sıra Mâzenderan bölgesinden gelen ticaret yollarının da kesişme noktası olmuş ve şehre gelen ürünler buradan ülkenin çeşitli şehirlerine dağıtılmıştır.²⁴ Minorsky, Rey şehriden bahsederken buraya gelen

²² Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şehir”, *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2010, c. 38, s. 441.

²³ Osman Gazi Özgüdenli, “Nişabur”, *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2007, c. 33, s. 149.

²⁴ Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, Ankara, TTK Yay., 2019, s. 119-120.; Osman Gazi Özgüdenli, “Rey”, *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2008, c. 35, s. 40.

tüccarların çokluğundan da eserinde bahsetmiştir.²⁵ Böyle önemli bir ticaret yolunun merkezinde yer almak Rey ekonomisini de canlı tutmaktaydı. Rey’de üretilen saf pamuktan dokunan elbiseler bu ticaret yolu sayesinde birçok yere ihraç edilmekteydi. İpek Yolu haricinde ekonomiye tarım ve hayvancılık da katkıda bulunmaktaydı.²⁶

Bugün Türkmenistan sınırları içerisinde verimli Murgab deltası üzerinde inşa edilmiş Merv şehri ise Horasan ve İran havzasını birbirine bağlayan bir konumda olmasının yanında ayrıca ipek yolu güzergahında kurulması onu önemli bir merkez haline getirmiştir.²⁷

Günümüzde Afganistan Devleti sınırları içerisinde kalmış ve Kûhibâbâ Dağı’nın eteklerinde Dehâs Irmağı boyunca inşa edilmiş olan Belh şehri de İpek Yolu üzerinde kurulmuş olduğundan dolayı önemli bir yerleşim yeri olarak adından söz ettirmiştir.²⁸

İpek Yolu üzerinde olan önemli şehir merkezlerinden biri de Afganistan sınırları içerisinde Herîrûd Irmağı kenarında inşa edilmiş olan Herat’dır. Özellikle dokumacılığın bu şehirde gelişmiş olmasından dolayı burada üretilen ürünler ticaret yolu vasıtası ile başka coğrafyalara ulaştırılmış ve şehir için önemli bir gelir elde edilmiştir.²⁹

Büyük Selçuklu coğrafyasında yer alan önemli bir merkez de günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde yer alan ve Afganistan topraklarına yakın bir konumda inşa edilmiş olan Tirmiz şehridir. Ceyhun Nehri kenarında kurulmuş olan bu şehir³⁰ önemli bir liman kenti olmuş ve birçok ticaret gemisi buraya gelerek şehrin zenginliğini arttırmıştır. Ayrıca balıkçıların sergilemiş oldukları avcılık faaliyetleri neticesinde bu sektör de şehir ekonomisine katkıda bulunmuş ve bir geçim kaynağı olmuştur.³¹

Ticaret yollarının refah seviyesini arttırdığı bir başka şehir günümüzde İran ve Türkmenistan Devletleri sınırında yer alan ve Herîrûd Irmağı kenarında kurulmuş olan

---

²⁵Minorsky, *a.g.e.*, s.90.

²⁶İstahri, *a.g.e.*, s. 192-193.

²⁷ Osman Gazi Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2004, c. 29, s. 221.

²⁸İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 385.; bkz. Vassiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, hzr. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yay., 1990, s. 80-82.

²⁹ Recep Uslu, “Herat”, *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1998, c. 17, s. 216.

³⁰ Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, çev. Mithat Eser, 1. Baskı, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2020, s. 85.

³¹Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 297.; bkz. İstahri, *a.g.e.*, s. 254.

Serahs'dır. Şehir buradan geçen İpek Yolu sayesinde gelişmiş ve bölge için önemli bir yerleşim haline gelmiştir.³²

Kaynaklar İran coğrafyası içerisinde Zâyenderûd Irmağı'na yakın bir konumda inşa edilmiş olan İsfahan şehrinden bahsederken buranın Cibâl bölgesinin en büyük ticaret merkezi olduğunu söyler ve Rey'den başka onun kadar gelip gidene sahip başka bir şehrin bu bölgede olmadığından bahseder. Ayrıca burada yetişen meyvenin bolluğundan bahseden kaynaklar bu ürünlerin birçok yere ihraç edildiğinden de söz etmektedir.³³

Şehirlerin inşa edilmesine etki eden bir diğer unsur ise bir su kaynağına yakınlıklarıdır. Örneğin Nişabur şehri, Şûrahîrûd ve Dizbâd Nehirleri yakınına inşa edilmiş ve buradan arklar vasıtasıyla sular evlere kadar taşınmıştır. Ayrıca arta kalan sular tarım arazilerine ve şehrin dışındaki köylere kadar ulaştırılarak tarım arazilerinin su ihtiyacı karşılanmıştır.³⁴

Rey şehrinde ise su ihtiyacı yer altı kaynaklarından faydalanmak için açılan kuyulardan ve diğer kaynaklarından arklar vasıtasıyla getirilen sular ile karşılanmaktaydı. Rey'in Sûrîni ve Gilâni adında iki nehri bulunurdu ve bunlar sırasıyla Rûde Caddesinden ve Sarbânan mahallesinden akmaktaydı. İhtiyaç fazlası sular ise yine arklar yardımıyla çiftliklere, bağlara ve bahçelere taşınarak tarımsal faaliyetlerde kullanılırdı. İbn Havkal bu nehirlerin sularının içilebilecek seviyede temiz olduğunu söylemiştir.³⁵ İbn Hurdazbih ise şehirden geçen başka bir su kaynağı olan Şâhirûz Nehri'nden bahsetmiştir. O, bu nehrin Rey'den çıktığını söylemekle birlikte ileride İsbîdrûz Nehri ile birleşerek Cürcân Denizi³⁶'ne döküldüğünü eserinde belirtmiştir³⁷. Su kaynakları bakımından oldukça zengin olması sebebiyle Rey şehri bağ, bahçe ve tarım arazileri yönünden de oldukça varlıklı bir yerleşimdir.³⁸ İstahr

³² Yüksel Sayan, "Serahs", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2009, c. 36, s. 540.

³³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 316-317.

³⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 371,372.; bkz. Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yay., 2017, s. 351.; bkz. Hamdullah el-Müstevfi, *Nüzheti'l-kulüb*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran, 1336 hş., s. 181-182.; bkz. Özgüdenli, "Nişabur", s. 149.

³⁵ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 329.

³⁶ Cürcân Denizi olarak söylenen deniz bugün Hazar Denizi'dir. Hazar Denizi için bkz. Mes'ûdî, *a.g.e.*, s. 81,82. Cürcân Denizi için bkz. Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 46,47.

³⁷ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 150.

³⁸ Ya'kubî, *a.g.e.*, s. 57.

şehri Pulvâr Nehri'nin oluşturduğu vadide inşa edilmiş olup bahsi geçen bu bilgi de şehrin su kaynağına yakınlığını gösterir bir delildir.³⁹

Damgan şehrinde yaşayan halkın ise su ihtiyacını sarnıçlardan giderdiği kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁰

Merv şehri de yerleşim yerlerinin sulanmasını karşılayan önemli bir kaynağa sahiptir. Bu su kaynağı Herat'ın kuzeydoğusunda yer alan Gûr Dağları'ndan akan Murgâb⁴¹ ya da Merv Nehri'dir. Bu nehir Küçük Merv yani Merverrûz'u geçtikten sonra Merv şehrine ulaşır⁴² ve bir barajı andıran yarım daire şeklindeki bir yapıda toplandıktan sonra buradan kanallar vasıtası ile kollara ayrılmak suretiyle şehrin su ihtiyacını karşılardı. Nehirden akan suyun şehrin muhtelif yerlerine ulaşmasını sağlamak ve suyu kontrol altında tutmak maksadıyla ahşap ile desteklenmiş çamurdan bir bent yapılmıştır. Bu bent ve kanallar sayesinde su adil bir şekilde halka ulaştırılırdı. Suyun seviyesini ölçmek için arpa boyu⁴³ ile kayıt tutulmuş olup buna göre kurak dönemlerde nehirdeki su yüksekliği altı arpa tanesi yüksekliğine kadar düşerken bu yükseklik bolluk dönemlerinde altmış arpa tanesine ulaşıyordu.

Bu su kanallarından sorumlu olan bir memur bulunmaktaydı ve buna da su muhafızı denmekteydi. Su muhafızının emrinde bu kanalların bakımından ve korunmasından sorumlu on bin işçi ile atlı muhafızlar yer almaktaydı.⁴⁴

Nehrin suları halkın refahı düşünülerek kolay ulaşılması amacıyla dört ana kola ayrılmış ve şehrin çeşitli yerlerine su taşınmıştır. Bu kanallardan en büyüğü Mâcân Kanalı'dır. Bu kanal kendi adını taşıyan ve şehrin batısında yer alan bir dış mahalle niteliğindeki Mâcân mahallini sulamaktaydı ve daha sonra şehri terk etmek suretiyle Karakum Çölü'ndeki bataklığa akmaktaydı. Şehrin batı tarafına akan bir diğer kanal ise Hürmüzferre Kanalı'ydı. Bu kanal Mâcân Kanalı'nın daha batısından akmakta ve

³⁹ Recep Uslu, "İstahr", *DİA*, İstanbul, TDV Yay. 2001, c. 23, s. 202.

⁴⁰ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 357.

⁴¹ El-Belâzurî, *a.g.e.*, s. 590.

⁴² Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, çev. Cengiz Tomar – Adnan Eskikurt, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yay., 2015, s. 483.

⁴³ Bilindiği gibi arpa Ortaçağ'da bir ağırlık ve uzunluk ölçü birimi olarak kullanılmaktaydı. bkz. Mehmet Erkal, "Arpa", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1991, c. 3, s. 391,392.

⁴⁴ Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 483-484. Hârizmşahlar Devleti Hükümdarları da ülkelerindeki tarım faaliyetlerinin gelişmesi için Hârizm mimarı adında bir görevli vazifelendirmişler ve bu kişiyi bölgenin tüm imar ve tarım işlerinden sorumlu tutmuşlardır. Bkz. Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür*, 1. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 2014, s. 272,273.

kasabalar ile köyleri sulamaktaydı. Razîk Kanalı ise şehrin dış mahallinden merkeze doğru akar ve Medîne Kapı ile Eski Cami'ye ulaştıktan sonra kanalın suları halkın kullanımına sunulmak amacıyla depolanırdı. Es'adi Kanalı ise şehrin doğusunda yer alan Sencân ve Beni Mahan Mahallelerinin su ihtiyacını karşılamaktaydı.⁴⁵

Şehrin su ihtiyacını karşılayan bent ve kanallar taşkınlar sebebiyle zamanla tahribata uğramış ve neticede yıkılarak bu verimli coğrafyayı uzun zaman susuz bırakmıştır. Ancak Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Melikşah (1072-1092) tarıma verdiği önem sebebiyle bu verimli araziye ve şehri tekrar suya kavuşturmak istemiş ve bu sebeple yeni bir bent inşası başlatmıştır. Bu sebeple Horasan ve İran coğrafyasından yüz bin işçi toplanmış, Meşhed civarında sönmüş kireç üretilmiş, develer vasıtasıyla bu kireç inşaat alanına taşınmış ve neticede altı ay gibi kısa bir sürede bu yapı tamamlanarak Merv coğrafyası tekrar su ile buluşturulmuştur. Böylece halkın su ihtiyacı tekrar sağlanmış hem de tarım arazileri canlandırılarak ekonomik kazanç elde edilmiştir.⁴⁶

Merv şehrinin sahip olduğu bu önemli nehir gibi Belh yerleşimi de Dehâs adlı bir akarsuya sahipti. Şehrin ihtiyacını karşılamasının yanı sıra bu nehir aynı zamanda tarım arazilerinde, bağ ve bahçelerde de kullanılmıştır.⁴⁷

Herat şehrinin su gereksinimi ise Gûr Dağlarından çıkan ve şehre doğru akan Herîrûd Nehri karşılamış ve bu şehirde kollara ayrılarak kanallar vasıtasıyla şehrin civarındaki rustakların su ihtiyacını da gidermiştir.⁴⁸

Tirmiz şehri ihtiyacını Ceyhun ve Sağaniyân Nehrinden karşılamış, Ceyhun'un sularını içmede, Sağaniyân'ın sularını ise tarım arazilerinin sulanmasında kullanmıştır. İsfahan şehri ise ihtiyacını çevresinde inşa edilmiş olduğu Zâyenderûd Nehri'nden karşılamaktaydı. İsfahan şehrinin ihtiyacını karşılayan bu nehir Ruveydeşt Köyünden doğmuş ve bazı yerlerde toprak altına inmekteyken bazı yerlerde de toprak üstüne çıkmıştır.⁴⁹

---

⁴⁵ Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 484-485.

⁴⁶ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef – Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul, Ötüken Yay., 2006, s. 166-167.

⁴⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 385.; bkz. Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 359.

⁴⁸ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 376-377.

⁴⁹ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 34.

Serahs ise su kaynakları bakımından oldukça yoksul bir yerleşimdir. Ancak yağışlı zamanlarda akan bir akarsuya sahip olan bu şehir gereksinimi olan suyu açılan kuyulardan karşılamıştır.⁵⁰ Adı geçen bu nehir Herîrûd akarsuyu olup bu nehrin suları ancak yağışlı dönemlerde bu şehre ulaşmıştır.

1.2. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ ŞEHİRLERİ

Büyük Selçuklu Devleti coğrafyasında konumuz için önemli olan şehirlere kısaca değindikten sonra Türkiye Selçuklu Devleti sınırları içerisindeki bazı önemli yerleşim yerlerini de inceleyeceğiz. Anlatımımıza uzun seneler bu devletin başkenti olmuş ve çalışmamızda da bahsettiğimiz bir hapsetme hadisesine ev sahipliği yapmış Konya şehri ile başlamanın daha münasip olduğunu düşünmekteyiz.

Konya tarihin çok erken devirlerinden itibaren, binlerce yıldır birçok topluma ev sahipliği yapmış ve tarihi ipek yolu üzerinde inşa edilmiş kadim bir şehirdir. Her ne kadar önemli bir ticaret yolu güzergahı üzerine inşa edilmiş olsa da Konya şehri Bizans egemenliği altında çok fazla gelişmemiş yalnızca Alâeddin Tepesi üzerinde kurulu şekilde sınırlanmıştır. Şehrin gelişimi Türk fethi ile mesafe kat etmiş ve özellikle Haçlı seferlerinin olumsuz sonuçları neticesinde başkent olmasıyla bu gelişme çok daha fazla ilerlemiş ve bu şehri önemli bir merkez haline getirmiştir.⁵¹

Ticaret yolları üzerine inşa edilip önemli bir merkez haline gelmiş diğer bir şehir ise Tokat'tır. Kale-şehir planı ile inşa edilmiş olan bu yerleşim yeri önemli ticaret yollarının kesiştiği bir noktada inşa edilmiş olup bu sebeple tarihin uzun bir zamanında birçok kervana ev sahipliği yapmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti döneminde doğu-batı doğrultusunda gemiler vasıtasıyla Avrupa'dan İran ve Çin'e gitmek isteyen tüccarlar Antalya Limanı yolu ile Anadolu'ya gelmişler ve buradan kervanlar ile Tokat'a geldikten sonra Erzurum şehrine uğrayıp Asya'ya yolculuklarına devam etmişlerdir. Ayrıca Tokat, güney-kuzey istikametindeki kervan yolunun da uğrak merkezi olmuştur. Çin'den İpek Yolu vasıtasıyla Irak'a gelen kervanlar buradan Tokat'a uğradıktan sonra Samsun ve Sinop limanları yolu ile Kırım'a giderdi. Anlaşılacağı

⁵⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 383.; bkz. Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 354.; Sayan, "Serahs", s. 539.

⁵¹ Tuncer Baykara, "Konya", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2002, c. 26, s. 182.

üzere İpek Yolu'nun Anadolu toprakları üzerindeki kollarının kesişme noktasında yer alan bu kadim şehir tarihte önemli bir ekonomik merkez haline gelmiş ve insan toplulukları için cezbedici bir yerleşim yeri olmuştur.⁵²

Çalışmamız için önemli olduğunu düşündüğümüz önemli bir başka şehir ise Malatya'dır. Ancak Ortaçağ'da ve öncesinde Malatya şehri bugün kurulu olduğu yerde değil Battal Gazi ilçesi sınırları içerisindedir. Çok erken tarihlerden itibaren yerleşim alanı olarak kullanılan bu tarihi şehir yapılaşması ticaret yollarının da uğrak noktası olmuş ve böylece insan toplulukları için cezbedici bir öneme sahip olmuştur.⁵³

Önemli bir başka şehrimiz ise Türkiye Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapmış Kayseri'dir. Tarihi İpek Yolu'nun Anadolu'daki hem doğu-batı hem de güney-kuzey güzergahları bu şehirden geçmiş ve bu yerleşim yerinin ticari yaşamına can vermiştir.⁵⁴ Türkiye Selçuklu Devleti siyasi tarihi incelendiği zaman sultanların birçoğunun Konya henüz başkentken dahi bu kadim şehri sık sık ziyaret ettikleri ve burada kaldıkları görülmektedir. Şüphesiz diğer şehirler gibi Kayseri'nin de bu denli önemli bir yere sahip olmasındaki sebeplerden bir tanesi de bu ticaret yollarının buradan geçmesi olabilir.

Çalışmamızdaki bir kaleye hapsedme hadiselerinden bir tanesinin konu olduğu şehir olan Amasya'yı da Türkiye Selçuklu Devleti için önemli bir yerleşim yeri olarak görmekteyiz. Özellikle bulunduğu konum itibarıyla güneyden Tarsus Limanı vasıtası ile Avrupa'dan gelen tüccarlar kervanlar ile mallarını Samsun Limanı'na götürmek için hareket ettiklerinde Amasya Kalesi'nin hakimiyetindeki Samsun yolunu izlemek mecburiyetinde olmuşlar ve bu da şehrin ticaret yolu üzerindeki etkisini arttırmıştır. İnşa edilmiş olduğu bu konum sayesinde ticaret hayatı canlı kalmış ve insanlar için cezbedici bir yerleşim yeri olmuştur.⁵⁵

Isparta şehri de çalışmamızda adından söz ettiren başka bir yerleşim yeridir. Bizans döneminde yalnızca bir kale yerleşimi olan bu şehir, Türkiye Selçukluları döneminde önemini arttırarak daha geniş bir inşa alanına ulaşmıştır. Bunda hiç

⁵² Ali Açikel," Tokat ", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2012, c. 41, s. 221.

⁵³ Gökür Göğebakan, " Malatya ", *DİA*, İstanbul, TDV Yay.,2003, c. 27, s. 469.

⁵⁴ Mehmet İpşirli, "Kayseri", *DİA*, İstanbul, TDV Yay.,2002, c. 25, s. 96.

⁵⁵Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 305.; bkz. İlhan Şahin-Feridun Emecen, "Amasya", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1991, c. 3, s.1.

şüphesiz Isparta'nın Antalya yolu üzerinde olması ve bu yollara hâkim noktada yer alması etkili olmuştur.⁵⁶

Bizim için önemli bir yerleşim yeri olan İznik de İstanbul yolu üzerinde bulunması sebebiyle ayrı bir öneme sahip olup bilindiği üzere Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk başkentidir. Ayrıca IV. Haçlı Seferi sırasında İstanbul'un Latinler tarafından işgali sonucu İznik'te 1204 senesinde I. Theodoros Laskaris (1205-1222) tarafından İznik Bizans Devleti kurulmuş ve böylece bu yerleşim yeri önemli bir merkez haline gelmiştir.⁵⁷ Şüphesiz onun hem Bizans hem de Türkiye Selçuklu Devleti için önemli bir konumda olmasının sebebi üzerinde bulunduğu İstanbul yoludur. Çünkü bu şehir İstanbul'un Anadolu coğrafyasına açılan kapısı görevini görmektedir.

Çalışmamıza konu olan şehirlerin varlıklarını sürdürebilmeleri için gerekli olan bir başka şart ise bu yerleşim yerlerine yakın su kaynaklarının varlığıdır. Konya şehrinde insan topluluklarının hayatlarını devam ettirebilmeleri için gerekli temel ihtiyaç olan su Meram yöresindeki dağlardan çıkan Mukbil ve Beypazarı kaynaklarından sağlanmıştır. Özellikle Türkiye Selçuklu Devleti zamanında Meram Çayı'ndan⁵⁸ kanallar vasıtası ile su şehre getirilip depolanmış ve akabinde de buradan dağıtımını sağlamıştır. Vezir Sâhip Ata Fahreddin Âli şehrin su iâşesine önemli katkılar sunmuş, sözünü ettiğimiz Meram Çayı'ndan şehre su getirebilmek amacıyla Sahip Kanalı'nı açtırmış ve şehrin çevresindeki bağ, bahçe ve köylerdeki tarım arazilerinin sulanmasını sağlamıştır. Ayrıca şehirde olduğu bilinen sarnıçlar da bu su iâşesinde önemli bir rol oynamışlardır.⁵⁹

Yukarıda söz ettiğimiz önemli şehirlerden bir tanesi olan Tokat'ın su ihtiyacı Yeşilirmak ve ona bağlı kollardan sağlanmakla birlikte bu akarsular ayrıca şehrin tarım faaliyetlerinde de işlevsel bir rol oynamıştır.⁶⁰

Kazvini, *Âsârü'l-Bilâd* adlı eserinde çalışmamız için önem arz eden Malatya şehrinde bahsederken buraya yakın bir dağdan su kaynadığını ve bu suyun tatlı

⁵⁶ Feridun Emecen, "Isparta", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1999, c. 19, S. 195.

⁵⁷ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 9. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2017, s. 390,391,392.; bkz. Semavi Eyice, "İznik", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2001, c. 23, s. 543-544.

⁵⁸ İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 412,413.; bkz. Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 304.

⁵⁹ Haşim Karpuz, "Konya", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2002, c. 26, s. 191.

⁶⁰ Açikel, "a.g.md.", s. 219.

olduğunu söylemektedir. Ayrıca burada türlü meyvelerin yetiştiğini belirten yazar aslında şehri besleyen bir su kaynağının varlığını bize göstermiştir.⁶¹ Ayrıca biz yazarın belirtmiş olduğu yakın dağın Beydağı olduğunu ve bu akan su kaynağının ise Derme Suyu olduğunu düşünmekteyiz.

Çalışmamız için önemli bir diğer şehir olan Kayseri'den bahsederken Mukaddesi onun arazilerinin bereketliliğinden ve burada yetiştirilen ürünün bolluğundan söz eder. Aynı zamanda yazarımız bu şehrin su ihtiyacının sarnıç ve kuyulardan elde ettiğinden eserinde söz etmektedir.⁶²

Yeşilirmak'ın iki yakasına olmak üzere inşa edilmiş olan Amasya şehri de su kaynakları bakımından zengin bir yerleşim yeridir.⁶³

Göller Yöresi coğrafyasına kurulmuş olan Isparta'da su kaynakları bakımından bol ve insan yaşamına elverişli bir yerleşim yeridir.⁶⁴

Çalışmamızda bahsi geçen bir kaleye hapsetme hadisesinin yaşanmış olduğu Kâhta Kalesi⁶⁵ Adıyaman sınırları içerisinde yer almakta olup şehir Fırat ve Göksu Nehirleri havzasında inşa edilmiştir. Bu tarihi yerleşim yerinin su ihtiyacını Göksu Nehri'nin bir kolu olan Besni – Akdere Çayı, Safraz Çayı, Keysun Çayı ve Fırat Nehri'nin kolları olan Kahta Çayı, Halya Deresi, Çakal Çayı, Eğri Çay sağlamaktadır.⁶⁶

Daha önce öneminden söz ettiğimiz İznik şehri aynı adı taşıyan gölün kenarına inşa edilmiş olmakla birlikte bu su kaynağı yerleşim yerinin ve çevresindeki tarım arazilerinin su ihtiyacını karşılamaktaydı.⁶⁷

1.3. IRAK SELÇUKLU DEVLETİ ŞEHİRLERİ

Irak Selçuklu Devletinin egemenliği altındaki şehirleri incelediğimiz de bu yerleşim yerlerinin cezbedici birer merkez olmalarının öncelikli sebeplerini

⁶¹ Kazvini, *a.g.e.*, s. 468.; bkz. Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 305,306.

⁶² Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 185.

⁶³İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 417.; bkz. Şahin – Emecen, “a.g.md.”, s. 1.

⁶⁴ Feridun Emecen, “a.g.md.”, s. 195.

⁶⁵ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 224.

⁶⁶*a.g.e.*, s. 228; bkz. Hanifi Aslan raporu için bkz. csb.gov.tr/pdf (15.05.2021- 14.20)

⁶⁷İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 430,431.; bkz. Eyice, “a.g.md.”, s. 543.

anlatmanın daha doğru olacağı düşüncesindeyiz. Bu devlete başkentlik yapmış olan Hemedan günümüzde İran Devleti sınırları içerisinde yer alan Elvend Dağı'nın yamacında denizden yaklaşık 1800 metre yüksekte bir ova üzerine inşa edilmiş olup birden fazla akarsu tarafından çevrilmiştir. Ayrıca önemli bir ticaret merkezi olan tarihi bir şehirdir. Hem İstahri hem de İbn Havkal bu şehirden bahsederken ticaret hayatının zenginliğinden de söz etmişlerdir.⁶⁸ Özellikle Mekke Yolu olarak bilinen Hemedan üzerinden Bağdat şehrine ulaşan ticaret yolu bu yerleşim yerinin zenginliğini arttırmış ve tarihin farklı devirlerinde farklı devletler için bir cazibe merkezi haline gelmiştir.⁶⁹

Ticaret yollarının güzergahına inşa edilmiş ve önemli bir yerleşim yeri haline gelmiş şehirlerden bir başkası ise günümüzde Irak Devleti sınırları içerisinde kalmış olan Bağdat'tır. Sekizinci yüzyılda Abbasi Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) bu bölgenin Horasan yolu üzerinde ve başka ticaret yollarının kesiştiği bir konumda olmasından dolayı Dicle Nehri'nin her iki yakasına olmak üzere bu kadim şehri inşa ettirmiştir. Kervanlar vasıtasıyla birçok ürün şehre gelmiş böylece hem halkın hem de askerlerin ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ayrıca burada yetiştirilen ve üretilen mallar da buraya gelen tüccarlar yolu ile başka memleketlere gönderilir ve maddi gelir elde edilirdi. Bu sayede de şehir hem sıradan insanlar için hem de tarihin farklı devirlerindeki devletler için cezbedici bir merkez olmuştur.⁷⁰

Günümüzde Irak Devleti sınırları içerisinde kalmış ve Dicle Nehri'nin batı yakasında inşa edilmiş olan Musul şehri de kervan yollarının kesiştiği bir konumda yer almasından dolayı büyük bir ticaret merkezi haline gelmiş ve birçok tüccar bu şehre gelmiştir.⁷¹ Çarşılarının çokluğu şüphesiz bu ticaret yollarının etkisinden kaynaklanmış olup şehirde üretilen ürünler bu çarşılarda tüccarlara satılmış ve şehir halkı maddi anlamda bir gelir elde etmiştir. Ekonomik hayatın canlılığı bu şehre insanları çekmiş ve yerleşim yeri büyük bir merkez haline gelmiştir.

Ticaret yollarının varlığı hayati bir öneme sahip şehirlerden bir tanesi de bugün Irak Devleti sınırları içerisinde yer alan Erbil'dir. Tarihin çok erken devirlerinden

⁶⁸ İstahri, *a.g.e.*, s. 184.; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 316.

⁶⁹ Tahsin Yazıcı, "Hemedan", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1998, c. 17, S. 184.

⁷⁰ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 252.; bkz. İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 223,224.; bkz. Abdülaziz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1991, c. 44, s. 425-426.

⁷¹ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 240.; bkz. Sâmi es-Sakkâr, "Musul", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2006, c. 31, s. 361.

itibaren önemli bir yerleşim yeri olan Erbil, Zağros Dağları'nın yamacında Büyük Zap ve Küçük Zap Nehirleri arasına inşa edilmiştir. Bu şehrin önemli bir merkez olmasındaki önemli etkenlerden biri olan ticaret yollarının mevcudiyeti şehrin ekonomik yaşamına canlılık getirmiş ve yerleşim yerinin büyümesini sağlamıştır. Özellikle Bağdat-Musul yolunun bu şehirden geçmesi önem arz ederken, Anadolu ve İran'dan gelen kervanların da bu şehre uğraması bu yerleşim yerinin ekonomik yaşamını canlandırmıştır.⁷² Şüphesiz insan toplulukları hayatlarını idame ettirebildikleri ve karınlarını doyurup gelir elde edebildikleri yerleşim alanlarında hayatlarını sürdürmeyi tercih ederler. Bu sebeptendir ki ticaret yolları üzerinde inşa edilmiş bu şehir de insan toplulukları için cezbedici bir merkez olmuştur.

Bir şehrin gelişimdeki önemli sebeplerden biri olan ticaret yollarının ve su kaynaklarının varlıklarının yanı sıra aynı zamanda dini nedenler de bir şehrin önemli bir merkez olmasına etki edebilir. Bu anlatıma en önemli örneklerden biri de İran coğrafyasında kurulmuş olan Kum şehri denilebilir. Zağros Dağları'nın eteklerinde ve Kum Irmağı kenarında inşa edilmiş olan şehir dini bir merkez olarak öne çıkmıştır. Arapların yaşadığı ve adının Hz. Muhammed tarafından konduğuna inanılan bu şehir Şîi mezhebine inananlar için önemli bir yere sahiptir. Özellikle Şîiler arasında burada yaşayanların cennete gideceği ve bu şehrin melekler tarafından korunduğu inancı insanları bu şehirde toplamıştır. Görüldüğü gibi bu şehir ticaret yolları üzerinde olup önemli bir yerleşim yeri haline gelmemiş aksine dini inanışların etkisiyle büyük bir şehir olmuştur. Bugün dahi bu şehir Şîiler için önemli bir merkez olmaya devam etmektedir.⁷³

Bir yerleşim yerinin önemli bir merkez haline gelmesindeki sebeplere güzel bir örnek de İran Devleti sınırı içerisinde yer alan Kazvin şehridir. Çünkü burası ne ticaret yollarının ne de dini bir inanışın etkisinden dolayı önemli bir merkez haline gelmemiştir. Bu şehir Elburz Dağları'nın yamacında Sâsânî hükümdarı I. Şâpûr (24-272) tarafından Deylemlilere karşı bir garnizon yerleşimi olarak inşa edilmiştir. Anlaşılabileceği üzere adı geçen hükümdar kendi topraklarını düşman bir topluluğa karşı koruyabilmek için askeri faaliyetlerin etkin olduğu bir şehir inşa ettirmiştir.⁷⁴

⁷²Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 327.; bkz. Sâmi es-Sakkâr, "Erbil", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1995, c. 11, s. 272.

⁷³İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 322,323.; bkz. Marcel Bazın, "Kum", *DİA*, Ankara, TDV Yay., 2002, c. 26, s. 361-362.

⁷⁴ Marcel Bazın, "Kazvin", *DİA*, Ankara, TDV Yay., 2002, c. 25, s. 154.

Ticaret yollarının olumlu katkıları neticesinde gelişme sağlayıp önemli bir merkez haline gelmiş yerleşim alanlarından bir tanesi de Tebriz şehridir. Irak Selçuklu egemenliği altında önemli bir merkez haline gelmiş olan bu şehir bugün İran Devleti sınırları içerisinde İslam coğrafyacılarının Güney Azerbaycan bölgesi olarak andıkları coğrafyada geniş bir düzlüğe inşa edilmiştir. Hârizmşah Devleti hükümdarı Sultan Celâleddin Hârizmşah (1220-1231), bu şehirde Irak Selçuklu Devleti egemenliğine son verip kendi hakimiyetini 1225 senesinde kurduktan sonra hakîm olduğu bölgeyi bu şehirden yönetmiştir.⁷⁵ Bir başka hükümdar olan Moğol lideri Hülâgü Han (1256-1265) bu şehre 1256 senesinde gelmesiyle birlikte burayı kendisi için bir merkez haline getirmiştir. Yine bir başka devlet adamı olan İlhanlı hükümdarı Abaka Han (1265-1282) bu şehri başkent olarak kullanmıştır. Akkoyunlular Devleti ve Safevî Devleti'ne de başkentlik yapmış bu kadim şehir anlatımını yaptığımız siyasi gelişmeler neticesinde farklı ticaret yollarının uğrak noktası olmuştur. XII. yüzyılda Bizans Devleti başşehri olan İstanbul'dan Konya'ya gelen ticaret yolu buradan da Tebriz'e gelmiştir. Yine XIII. yüzyılda Kefe şehrinde Trabzon'a gelen ticaret yolu buradan da Tebriz'e gelerek şehrin ticaret hayatına can vermiş ve şehrin refah seviyesine olumlu katkıda bulunmuştur.⁷⁶ İbn Havkal' da bu şehirden bahsederken çarşılarının ve ticaretinin bolluğundan söz etmiştir.⁷⁷

Önemli yollar üzerinde inşa edilip önemli bir merkez haline gelmiş ve adından kaynaklarda söz ettirmiş şehirlerden bir tanesi de İran Devleti sınırları içerisinde bulunan Zencan'dır. Tahran ve Kazvin gibi önemli şehirlerden Tebriz'e giden yolların güzergahında kurulmuş olan bu şehir sahip olduğu konum neticesinde gelip gideni bol olan, tüccarların yoğun olarak bulunduğu bir şehir olmuştur.⁷⁸

Denizden oldukça yüksek bir seviye de bugün İran Devleti sınırları içerisinde yer alan ve Güney Azerbaycan olarak bilinen bölgede Savalan Dağları'nın yamaçlarına inşa edilmiş olan Erdebil şehri de güzergahında bulunduğu ticaret yolları sayesinde önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Çin'den hareket eden tüccarlar İpek

---

⁷⁵ John Andrew Boyle, "Dynastic And Political History Of The Il-Khans", *The Cambridge History Of Iran The Saljuq And Mongol Periods*, ed. John Andrew Boyle, London, Cambridge At The University Press, 1968, s. 326,327.

⁷⁶ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 319,320.; bkz. Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2011, c. 40, S. 219,221.

⁷⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 295.

⁷⁸ Abdülkerim Özaydın, "Zencan", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2013, c. 44, s. 251.

Yolu güzergahı neticesinde bu şehre uğramışlar ve akabinde buradan Anadolu'ya geçmişlerdir. Gelen tüccarlar ve ürünler neticesinde ticaret hayatı canlanan Erdebil aynı zamanda ürettiği malları da bu tüccarlar vasıtasıyla farklı coğrafyalara satmaktaydı. Ayrıca tüccarlardan alınan vergiler neticesinde de şehir maddi gelir elde etmekteydi.⁷⁹

Bir şehirde hem insanların hem de tarım arazilerinin yaşamlarını devam ettirebilmeleri için bir su kaynağına ihtiyaçları vardır. Kaynaklar Hemedan şehrinde bol su bulunduğunu belirtmektedir. Bu su kaynakları Kuruçay, Abbasâbad ve Sûmîne akarsularıdır. Bu kaynaklar sayesinde şehrin tarım arazileri sulanmış ve kaynaklar bu yerleşim yerinden bahsederken bağ, bahçe ve tarım ürünlerinin bolluğundan söz etmişlerdir.⁸⁰

Önemli bir merkez olmuş Bağdat şehri de birden fazla su kaynaklarına sahiptir. Abbasi Halifeliği' nin başkenti olan bu şehir hem halkının hem de askerinin kalabalığı sebebiyle bol miktarda su kaynağına ihtiyaç duymaktaydı. İşte bu tarihi şehre hayat veren su kaynakları Dicle ve Fırat Nehirleri' dir. Bu nehirler de şehir içinde çeşitli kollara ayrılır ve bu yerleşim yerinin farklı noktalarının su ihtiyacını karşılardı. Özellikle şehrin batı kıyısında Fırat Nehri'nden ayrılan İsa Kanalı su iâşesini sağlar ve bu kanaldan da ayrılan Serat Kanalı bulunurdu. Bu da batı kıyısının birçok yerleşim yerini sulamaktaydı. Ayrıca İsa Kanalı ulaşım içinde kullanılır ve bu kanal vasıtasıyla Fırat Nehri'nden Dicle Irmağı'na gemiler ile mal taşınırdı.⁸¹ Anlaşılacağı üzere Bağdat şehri Fırat ve Dicle Nehirleri sayesinde hayat bulmuş ve yaşamını devam ettirmektedir.

Kaynakların suyunun bolluğundan söz ettiği bir başka şehir ise Musul'dur. Dicle Nehri kenarına kurulmuş olan şehir tarım arazilerinin ve halkın su ihtiyacını bu nehirden karşılamış olmakla birlikte ayrıca bu nehirden Emevîler döneminde bir kanal ile şehir içine su taşındığı da bilinmektedir.⁸²

⁷⁹ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Erdebil", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1995, c. 11, s. 276-277.

⁸⁰ Yazıcı, "a.g.md.", s. 183.

⁸¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 224-225.

⁸² İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 202.

Dini bir merkez olan Kum şehrinin ise su iaşesi açılan kuyular vasıtasıyla sağlanmış olmakla birlikte buranın tarım arazilerinden fıstık, fındık ve birçok meyvenin yetiştiği bilinmektedir.⁸³

Askeri bir garnizon şehri olarak inşa edilmiş olan Kazvin şehrinin su iaşesi ancak suyu içmek için kullanılacak kadar yeterli olan bir akarsudan sağlanmakla birlikte bu suyun çok da kaliteli bir kaynak olmadığı ifade edilmektedir. Ayrıca bu akarsuyun suları açılan kanal vasıtasıyla Cuma Camii'ne kadar ulaşmış olmakla birlikte şehrin tarım arazileri yağmur sularının depolarda biriktirilmesi sonucunda sulanabilmiştir.⁸⁴

Birçok devlete başkentlik yapmış olan Tebriz şehri, deniz seviyesinden oldukça yüksek bir seviyede inşa edilmiş olmakla birlikte kaynaklarda burada bir gölün varlığından söz edilmemekte ancak bir akarsuyun varlığından bahsedilmektedir. Canlı yaşamı için oldukça önemli olan tatlı su Tebriz şehrine Acıçay akarsuyunun bir kolunu teşkil eden ve şehrin içinden geçen Mihrân-rûd'dan sağlanmıştır. Bu akarsudan suyunu alan dokuz kanal inşa edilmek şartıyla şehre su taşınmış ve aynı zamanda buranın su iaşesini karşılamak için yine yedi bin kuyu açılmıştır.⁸⁵

Önemli bir yol güzergahı üzerinde inşa edilmiş olan Zencan şehrinin su ihtiyacı kenarında inşa edildiği Zengânerûd Nehri'nden karşılanmış ve şehir hayat bulmuştur.⁸⁶

1.4. KIRMAN VE SURİYE-FİLİSTİN SELÇUKLU DEVLETLERİ ŞEHİRLERİ

Büyük Selçuklu Devleti hanedan üyesi Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey emrindeki atlı birlikler ile düzenlemiş olduğu sefer neticesinde Berdesir şehrini ele geçirmiş ve akabinde de Kirman'ın diğer bölgelerini hakimiyeti altına almıştır. Böylece Kavurd Bey (1048-1073) tarafından Kirman Selçuklu Devleti'nin temelleri atılmış ve Büyük

---

⁸³ İstahri, *a.g.e.*, s. 186; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 322.

⁸⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 322.

⁸⁵ Bilgili, "a.g.md.", s. 219,221.

⁸⁶ Özaydın, "Zencan", s. 251.

Selçuklu Devleti vasalı olacak yeni bir Selçuklu Devleti meydana gelmiştir.⁸⁷ Kirman bölgesinde kurulmuş olan ve çalışmamız için de önem arz eden hadiseler konu olan bu devletin egemenliği altındaki şehirlere değinmenin elzem öneme sahip olduğunu düşünmekteyiz.

Günümüzde İran Devleti sınırları içerisinde yer alan ve bir bölge adı olarak da bilinen Kirman, aynı zamanda bu bölge içerisinde yer alan birçok önemli şehir merkezlerinden bir tanesinin de adını teşkil etmektedir. Sâsânî hükümdarı I. Erdeşîr (226-240) tarafından kendi topraklarına karşı oluşabilecek saldırı tehdidine karşı ileri bir savunma cephesi olarak inşa edilmiştir. Şehrin, İran ile Hindistan arasındaki ticaret yolunun üzerinde bulunması onun ekonomik refah seviyesinin yükselmesine katkı sağlamış ve buranın cezbedici bir merkez olmasında etkili olmuştur.⁸⁸

Kirman Selçukluları egemenliği altındaki bir başka şehir ise Fars bölgesinin merkezi olan ve İran sınırları içerisinde yer alan Şîraz 'dır. Zağros Dağları 'nın yaklaşık 1600 metre rakımlı bir bölgesine inşa edilmiş olan bu şehir, İran Körfezi'ni İsfahan, Kum, Hemedan, Rey, Yezd ve Kirman şehirleri ile bağlamış olan İpek Yolu güzergahında bulunmaktadır. Bu konumu itibariyle şehir farklı devirlerde önemli birer yerleşim yeri olmuştur.⁸⁹

Kirman Selçuklu Devleti kurucusu Kavurd Bey yaptığı bir sefer neticesinde Uman coğrafyasını da ele geçirmiş olup hakîmiyet sahasını genişletmiştir. Adı geçen bu şehir Arap Yarımadası'nda yer almakta olup denize kıyısı olan tarihte önemli bir liman ticaret merkezidir. Çin'den ve başka birçok ülkeden gemiler vasıtasıyla mallarını buraya getirmiş olan tüccarlar, buradan da kervanlar ile ürünlerini çevre yerleşim alanlarına taşımıştır.⁹⁰

Kirman Selçuklu tarihinde önemli bir yere sahip şehirlerden bir tanesi de Yezd yerleşimidir. Bugün İran sınırları içerisinde deniz seviyesinden 1230 metre yüksekliğe sahip geniş bir ova üzerine inşa edilmiş olan şehir önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunmaktaydı. Şîraz şehrinde hareket eden tüccarlar Harezmi bölgesine ulaşmışlar

⁸⁷ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, ed. Erkan Göksu, 1. Basım, İstanbul, BKS Yay., 2015, s. 112.; bkz. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 2. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2014, s. 371,372.

⁸⁸ Marcel Bazın, "Kirman", *DİA*, Ankara, TDV Yay., 2002, c. 26, s. 62.

⁸⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Şîraz", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2010, c. 39, s. 182.

⁹⁰ Mustafa L. Bilgili, "Uman", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2012, c. 42, s. 140.

ve buradan da Gürgeç ve Saray şehirlerine uğradıktan sonra Horasan ve Yezd güzergahında tekrar Şîraz şehrine dönmüşlerdir. Yezd şehrinin güzergahında bulunduğu bu yol sayesinde ekonomik kazanç elde edilmiş ve tüccarların uğrak konumu haline gelmiştir. Ayrıca Kirman Selçukluları zamanında Hürmüz Boğazı'ndan gelen tüccarlar da bu şehre uğrayıp daha sonra başka coğrafyalara gitmişlerdir.⁹¹ Kirman bölgesi içerisindeki önemli şehirlerden bir tanesi olan Ciruft' da önemli bir ticaret merkeziydi.⁹²

Hürmüz'de Kirman bölgesinde yer alan önemli bir liman ticaret merkeziydi. Hürmüz Boğazı'nda Minab Nehri'nin deniz ile buluştuğu noktada bir liman şehri olan bu yerleşim alanı Horasan, Kirman ve Sistan'ın deniz ile aralarında köprü vazife görmektedir.⁹³

İnsanların, hayvanların, bitkilerin ve yaşayan tüm canlıların suya ihtiyacı vardır. Bu sebeptendir ki yerleşim alanları genellikle bir su kaynağı yakınına inşa edilmiş veya kuyular vasıtasıyla su elde edilmiştir. Kirman bölgesinin geneline bakıldığında zaman buranın sıcak ve kurak bir iklime sahip olduğu görülmektedir. Şehirlerin su ihtiyacını karşılayacak büyük bir nehir veya göl bulunmamaktadır. Bunun yanında açılan kuyulardan su iâşesinin sağlandığı kaynaklarda bahsedilmektedir.⁹⁴ Fars bölgesinin önemli bir merkezi olan Şîraz şehri su kaynağı bakımından oldukça zengin bir şehirdir. Öyle ki her evde suyun aktığından kaynaklar söz etmektedir.⁹⁵ Ciruft şehri ise su iâşesini Heri-rud akarsuyundan karşılamaktaydı.⁹⁶ Hürmüz ise denize birleştiği konumda yer aldığı Minab Nehri'nden su iâşesini sağlamıştır.⁹⁷

Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti'nin başkenti olmuş olan Halep şehri tarihin farklı devirlerinde birçok istilaya maruz kalmış önemli bir yerleşim merkezidir. Şüphesiz bu şehrin önemli bir merkez olmasındaki ana sebeplerden bir tanesi de ticaret yolları üzerinde inşa edilmesidir. Anadolu coğrafyasından Mezopotamya topraklarına veya Akdeniz'den gemiler vasıtasıyla Akdeniz liman şehirlerine gelen tüccarların

⁹¹ Erdoğan Merçil, "Yezd", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2013, c. 43, s. 510-511.

⁹² İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 276.

⁹³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 276.; bkz. Mustafa L. Bilgili, "Hürmüz", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1998, c. 18, s. 497.

⁹⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 274.

⁹⁵ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 269.

⁹⁶ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 276.

⁹⁷ Bilgili, "Hürmüz", s. 497.

buralardan kervanlar ile mallarını İran'a götürmek için bu şehre uğradıklarını bilmekteyiz. Görüleceği üzere kervan yollarının güzergahı üzerine inşa edilmiş olan bu şehir ekonomik anlamda büyük gelişmeler kaydetmiş ve çeşitli devirlerde cezbedici özelliğini korumuştur. Halep, Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti zamanında başşehir olarak kullanılmış ve bir devlet merkezi haline gelmiştir. Ayrıca önemli bir stratejik konumda yer alan bu şehir Suriye'nin kapısı niteliğindeki müstahkem bir yerleşim merkezidir.⁹⁸

Adı geçen devletin önemli merkezlerinden bir tanesi de günümüzde Suriye Devleti'nin başkenti olan Dımaşk şehridir. Tarihin çok erken devirlerinden itibaren kesintisiz olarak bir yerleşim yeri olduğu ileri sürülen şehir önemli bir ticaret merkeziydi de. Avrupa'dan Akdeniz yolu ile liman şehirlerine gelen tüccarlar buralardan kervanlar vasıtasıyla İran'a gitmek için bu şehre uğramışlardır. Aynı zamanda Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticaret yolu güzergahında bulunan bu şehir iki ticaret yolu sayesinde önemli bir ticaret merkezi olmuş ve tarihin birçok farklı devrinde cezbedici bir yerleşim yeri olarak ilgi duyulmuştur.⁹⁹

Bahsettiğimiz coğrafya için incelenmesi önem arz eden bir başka yerleşim yeri de Antakya şehridir. Ortaçağ'da Akdeniz coğrafyasındaki önemli merkezlerden biri olan Antakya, Asi Nehri kenarına inşa edilmiş bir yerleşim yeri alanıdır. Kaynaklarda önemli bir ticaret merkezi olarak anılan bu şehir müstahkem bir yapıya sahip olmakla birlikte ele geçirilmek için birçok kavim tarafından saldırıya uğramıştır.¹⁰⁰

Haleb'in su gereksinimini karşılayan kaynak bu şehrin ortasından geçmekteydi. Kaynaklarda Kuvayk Nehri olarak geçen bu akarsu çevresindeki arazilerin de ihtiyacını karşılayarak şehre can vermiştir.¹⁰¹ İbn Battûta ise şehrin ve çevresindeki tarım arazilerinin su ihtiyacını karşılayan büyük bir akarsuyun varlığından bahsetmekle birlikte bunun Asi Nehri olarak adlandırıldığını söylemektedir. Bu nehirden kanallar vasıtasıyla şehrin çeşitli noktalarına su taşındığı kaynakların vermiş

⁹⁸ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 227.; bkz. İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 173,174.; bkz. Tâlib Yâzîcî, "Halep", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1997, c. 15, s. 239.

⁹⁹ Cengiz Tamer, "Dımaşk", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2010, c. 38, s. 313.

¹⁰⁰ Halil Sahillioğlu, "Antakya", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1991, c. 3, s. 228.

¹⁰¹ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 169. Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 227.; İbn Kalânîsî Halep şehri önünde gerçekleşen bir kuşatma hadisesinden bahsederken bu nehrin adını da vermektedir. Bkz. İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl - I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi -*, çev. Onur Özatağ, 1. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2015, s. 142.

olduğu bilgilerden çıkarılabilmektedir. Ayrıca İbn Battûta Halep Kalesi'nde iki su kuyusunun olduğundan bahsetmektedir. Bu su kuyuları sayesinde savaş dönemlerinde kaleye sığınan halk susuz kalmamış ve böylece daha uzun bir süre savunma yapmak mümkün olmuştur.¹⁰²

Dımaşk şehrinin ihtiyaç duyduğu su yerleşim alanında bolca bulunmaktaydı. Etrafı dağlar ile çevrili olan bu şehri sulayan akarsu Fice denilen bir kilisenin altından gelmekte olup daha sonra içerisinden suların kaynadığı bir vadi içerisinden geçerek debisini yükseltir. Mizze ve Kanavat adında kollara ayrılan bu nehir daha sonra tek bir ana yatakta birleşir ve Berade Nehri olarak anılır. Bu nehirden de kanallar vasıtasıyla su şehrin her noktasına taşınmış olmakla birlikte kaynaklarda bu şehirde suyu olamayan yapının bulunmadığı belirtilir.¹⁰³

Antakya şehrinin ise hayatını devam ettirebilmesi için ihtiyaç duyduğu su kenarına kurulmuş olduğu Asi Nehri'nden karşılanmaktaydı.¹⁰⁴

---

¹⁰² İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 105,106,107.

¹⁰³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 171.; İstahri, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁰⁴ Sahillioğlu, "Antakya", s. 228.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ŞEHİRLER VE KALELERİ

İnsanoğlu günümüzden binlerce yıl önce yaşamın temelini oluşturduğunu söyleyebileceğimiz beslenme, barınma, güvenlik gibi meselelerde toplu yaşama ihtiyaç duymuş ve bu sebeple ilk şehirleri inşa etmişlerdir. Mısır, Suriye, Mezopotamya ve Anadolu şehir yaşamının görüldüğü tarihin en erken devirlerine ait örneklere sahip olmakla birlikte bunların en eskisi Konya ili sınırları içerisinde yer alan ve günümüzden dokuz bin yıl geriye tarihlendirilebilen Çatalhöyük'tür.

Zaman ve kültüre göre, inşa edilmiş şehirlerin mimari özellikleri değişmiş ve her devrin kendine has olan mimari tarzı ortaya çıkmıştır. Antik Mısır, Hindistan ve Roma İmparatorluğu devirlerinde köle gücüne dayalı büyük şehirler inşa edilmiş ve buralar ticaret için birer merkez haline gelmişlerdir.

İslam ile birlikte farklı bir mimari yapıya bürünen şehirler medîne olarak isimlendirilmiş ve yerleşim yerlerinin mimari planları değişmiştir. Emevî, Abbasi, Karahanlı ve Selçuklu gibi birçok devlet bahsettiğimiz bu imar tarzında şehirler inşa etmiş ve böylece Klasik Ortaçağ şehir mimarisi ortaya çıkmıştır. Bu şehir planlamasına değinecek olursak bu imar tarzının Türk ve İslâm şehircilik geleneğinin bir sentezi olduğunu görebiliriz. Türk şehir planlamasına baktığımızda en içte bir kalenin yani kuhendizin olduğunu ve onun da çevresinde kurulmuş iç şehir olan şehristanı ve en dış katmanda ise dış mahallelerin yer aldığı rabaz kısmını görebiliriz. Genellikle de bu iç içe geçmiş üç katmandan oluşan şehirlerin etrafına bir de sur inşa edilir ve böylece şehir güvenliği sağlanmış olurdu. İslâm ile ortaya çıkmış olan cami ve mescid gibi dini yapılar Türkler' in Müslüman oluşuyla birlikte şehir planına dahil olmuşlar ve yukarıda bahsettiğimiz Klasik Ortaçağ şehir mimarisinin oluşmasına neden olmuşlardır. Bununla birlikte kimi şehirlerde Cuma Cami, hükümet konağı ve hapishane gibi yapılar iç kale içerisinde inşa edilmiş olsa da genellikle bunların şehristan kısmında bulduklarını biliyoruz. Ayrıca şehir halkının namaz kılabilmeleri için yerleşim alanlarının farklı konumlarında birçok ibadethaneler inşa edilmiştir. Ayrıca birçok şehirde medrese, zaviye, türbe ve hankâh gibi yapıların inşa edildiğinden kaynaklarımız bahsetmektedir. Şehir hayatı için önemli olan ekonomik faaliyetlerin gerçekleştiği pazarlar ise genellikle şehir kapılarının dışında yer alsa da

bunların rabazlarda kurulmuş olduklarına dair de örnekler mevcuttur. Bu ekonomik faaliyetlerin gerçekleşmesinde ana role sahip tüccarlar ise yine şehirde inşa edilmiş han, kervansaray, otel gibi yerlerde konaklayabiliyor ve mallarını buralarda muhafaza edebiliyorlardı.¹⁰⁵

2.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ ŞEHİRLERİ VE KALELERİ

Nişabur şehrinin imar planına bakıldığı zaman, Ortaçağ klasik şehir yapısına uygun bir şekilde iç kale, şehristan ve rabaz olmak üzere üç kısımdan oluştuğu görülmekle birlikte, küçük bir farklılığın olduğu dikkatimizi çekmektedir. Bu şehirde iç kale şehristanın içinde değil dışında yer almış ve onu rabaz çevrelemiştir. Cuma Cami, şehrin karargâh olarak bilinen ve rabazda bulunan Muasker denilen yerdedir. Dârülimâre ise Meydan el-Hüseyin denilen yerde bulunmakta ve hapishane de onun hemen yanında yer almaktaydı. İstahri, cami ile Dârülimâre ve hapishane arasındaki mesafeyi bir fersaha yakın bir ölçüde vermişken¹⁰⁶ aynı mekânların arasındaki mesafeyi İbn Havkal çeyrek fersah olarak belirtmiştir.¹⁰⁷ Nişabur şehrinde hapishane ve hükümet binası her ne kadar kale dışında yer almış olsa da birçok şehirde bu yapılar kûhendiz içerisinde bulunmaktaydı. Ayrıca şehrin iklim koşullarından dolayı da inşa edilmiş yapılarda yapı malzemesi olarak kerpiç kullanılmıştır.

Rey şehri de Ortaçağ şehir yapısına uygun bir şekilde iç kale, şehristan ve rabazdan oluşmaktaydı. Cuma mescidi ve hükümet binasının yanı sıra Rey şehrinde sarayların da inşa edildiğini kaynaklardan tespit edebilmekteyiz. Tarihte birçok devlete başkentlik yapmış bu şehirde hem devlet işlerinin görüleceği hem de hanedan ailesinin ikamet edeceği bir yapının inşa edilmesi şüphesiz mecburidir. Bu şehirden söz eden bir kaynakta Rey'in Cibâl krallarının oturduğu yer olduğunu¹⁰⁸ söylemesi

¹⁰⁵Küçükkaşçı, "Şehir", s. 441-446.: Şehirlerde hankah inşaları için bkz. Muhsin Keyanî, *Hankahlar Tarihi*, çev. Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut, İstanbul, Büyüyenay Yay., 2013.: İslam şehir tarihine bakış açıları için bkz. R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, İstanbul, Litera Yay., 2004, s. 281-292.

¹⁰⁶ İstahri, *a.g.e.*, s. 222.

¹⁰⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 371.; bkz. Hâfız Ebrû, Şihabüddîn Abdullah b. Lutfillâh, *Coğrafya-yi Târih-i Horasan*, nşr. Gulâmmirza Verâhram, Tahran, 1370 hş., s. 33-37.; Nişabur şehrinde kale varlığına örnek olarak Moğollar'ın bu şehri kuşattıkları sırada gerçekleşen hadiselerden görebiliriz. Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, 2. Baskı, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 1999, s. 174-180.

¹⁰⁸Minorsky, *a.g.e.*, s. 90.

aslında burada bir sarayın varlığını sorgulamamız gerektiğini düşündürmekte. Tarihte bir kralın ikamet yeri olan bir şehirde şüphesiz saray inşa edilmemesi mümkün değildir. Ayrıca yine bu şehirde Eşkânîler (M.Ö. 247-M.S. 224) ve Büveyhîler (932-1062) devrinden kalma saray kalıntılarının varlığı kaynakların anlattıklarına kanıt niteliğindedir.

Selçuklu Devleti'ne de başkentlik yapmış olan bu şehirde ne yazık ki bu döneme ait bir saray kalıntısı günümüze ulaşmamıştır. Ancak kaynaklarda burada bu dönemde de sarayların varlığından söz edilmiştir. Sultan Tuğrul Bey (1040-1063), Rey şehrinin başkent ilan edilmesinden sonra Kâkûyiler'den Ferâmürz b. Muhammed'in kızlarından biri ile evlenmiştir. Sultan'ın Rey'de ikamet etmemesine rağmen, gelin bu şehirde saltanat sarayında kalmaktaydı. Sultan, saraya geleceği zaman saray ve odaları perdeler ile süslenirdi. Gelin bir gün odasında uyurken bir yılan üzerine düşmüş ve gelin orada korkudan vefat etmiştir.¹⁰⁹ Bu rivayet de bize Sultan Tuğrul Bey devrinde bu şehirde bir sarayın varlığına kanıttır.

Buna ek olarak Sultan Tuğrul Bey, Halife Kaim Biemrillâh'ın (1031-1075) kızı Seyyide ile evlenmek istediğinde Halife ve Sultan'ın arası açılmış ve bu sırada vuku bulan gelişmeler neticesinde Sultan Tuğrul Bey Halife'nin karısı olan Arslan Hatun'a Bağdat' da ki Hilafet Sarayı'ndan Saltanat Sarayı'na gitmesini ve daha sonra da Rey'de bulunan saraya gelmesi için hazırlık yapmasını istemiştir.¹¹⁰ Bu anlatılan olaydan da bir sarayın var olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Bir başka önemli yerleşim yeri olan Merv' de Ortaçağ şehir yapısına uygun olarak inşa edilmiştir. Bir iç kale, şehristan ve dış mahallelere sahip olan bu şehrin en ünlü mimari yapısı Erk Kale'dir. Çünkü burası birçok kaynağın adından söz ettiği şehrin en eski yapısıdır ve İran'ın efsanevi hükümdarı Tahmures tarafından inşa ettirildiği rivayet olunur. Merv'in şehristanı ise Türk Hükümdar Alp Er Tonga tarafından inşa ettirilmiştir.¹¹¹ Erk Kale'nin güneyinde Gâvur Kale, Gâvur Kale'nin batısında ise Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Melikşah'ın inşa ettirdiği Sultan Kale ve onun da kuzey doğusunda Şehriyar Kale yer almaktadır. Bu anlatımdan anlaşılacağı

¹⁰⁹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular' da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, 1. Baskı, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2011, s.18.

¹¹⁰ Sıbt İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 106.

¹¹¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 374.

üzere şehrin dış surlarının yanı sıra her kalenin kendine ait kerpiçten yapılmış surları mevcut olup bunlar iç içe geçmiş surlar yapısını oluşturmuştur.¹¹²

Müslümanların Merv şehrini ele geçirmesinden sonra bu şehirde birçok cami inşa edilmiştir. Benî Mâhân denilen İç Kale Cami şehirdeki en eski camidir. Medine Kapı yanında bulunan Mescidü'l Atik ise Eski Cami anlamına gelmekte olup şehrin en eski ikinci camisidir. Ve Mâcân Mahallesi'nde inşa edilmiş olan Yeni Cami şehrin bir diğer Cuma Camisi'dir. Bunların haricinde şehirde küçük mescidlerin var olduğundan da söz edilmektedir.¹¹³ Uzun yıllar başkentlik görevi yapmış bu tarihi şehirde sarayların olduğuna dair de kaynaklarda birçok bilgi yer almaktadır.¹¹⁴

Sultan Alparslan'ın oğulları Arslan Argun ve Böri Bars arasında cereyan eden mücadele neticesinde Böri Bars mağlup olmuş ve Arslan Argun Horasan'a hakîm konuma gelmekle birlikte bu bölgedeki tüm kaleleri yıktırmıştır. Bu olaydan sonra anlatılanlardan anlaşıldığı üzere Merv' de hükümdarlık sarayı olan Kasr-ı Sâdegân-ı Merv'de bulunan Arslan Argun abdest almak için hazırlandığı bir vakitte onun kölesi olan harem ağası içinde beslediği nefret sebebiyle onu bıçaklamak suretiyle öldürmüş ve ardından kaçmak niyetinde olsa da sarayı terk edemeden yakalanmıştır.¹¹⁵ Bu anlatım bize Merv şehrinde sarayların varlığına bir kanıt niteliğindedir.

Merv şehrinde saray varlığına bir başka örnek de Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Sencer'in (1118-1157) Oğuzlar'ın elinden kaçması ile birlikte önce Tirmiz Kalesi'ne ardından da çevresinde toplananlarla güçlendikten sonra Merv' de bulunan Köşk-i Enderâbe 'ye gelmesidir.¹¹⁶ Bu örnek de bize Merv'de saray yapısının olduğuna dair bir kanıttır. Bu saraylar haricinde şehirde bir de Sultanlık Sarayı olduğu bilinmektedir.¹¹⁷

Tirmiz ise bir iç kale, şehristan ve rabazdan oluşmakla birlikte tipik bir Ortaçağ şehir yapısına sahipti. Hem iç şehrin hem de dış mahallin etrafı ayrı ayrı surlar ile

¹¹² Yüksel Sayan, "Merv", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2004, c. 29, s. 223-224.

¹¹³ İbn Havkal, s. 374.

¹¹⁴ Robert Hillenbrand, *İslam Sanatı ve Mimarlığı*, çev. Çiğdem Kafescioğlu, 1. Basım, İstanbul, Homer Kitabevi Yay., 2005, s. 112.

¹¹⁵ Ali El- Hüseyini, *a.g.e.*, s. 60.; bkz. Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında Merv Şehrinin Fiziki Yapısı İle İlgili Bir Değerlendirme", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, Volume 2, 2018, s. 12.

¹¹⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 183.; bkz. Râvendî, *a.g.e.*, s. 179.; bkz. Merçil, *Selçuklular' da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 21,22.

¹¹⁷ Sayan, Merv, s. 224.

çevrili olmakla birlikte şehrin hükümet sarayı iç kalenin içerisinde yer almaktaydı.¹¹⁸ Hapishane, Cuma Cami ve çarşıları ise şehristanda bulunuyordu. Çarşıları pişirilmiş tuğlalar ile döşenmişken Cuma Cami inşasında tuğla kullanılmamıştır. Mukaddesi, şehrin iç kalesinin yanı sıra şehirde başka bir kalenin varlığından da söz etmektedir. Bunun yanında Cuma Caminin de bu kalede yer aldığını söylemektedir.¹¹⁹

İsfahan ise şehristan ve yahudiye olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. İki mesafe arası iki mil olmakla birlikte yahudiye şehristanın iki katı büyüklüğündeydi. Şehrin üç yüz altmış beş adet köye sahip olduğu söylenmekle birlikte şehristanın surlarını inşa ettiren Makedonya Kralı İskender (M.Ö.336-323), her köy için savaş durumunda saklanabilmeleri amacıyla bir burç yaptırmıştır. Hem şehristanda hem de yahudiyede Cuma Cami bulunmaktaydı.¹²⁰

Büyük Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapmış bu tarihi şehirde Sultan Melikşah zamanında Bağ-1 Aden denilen bir Harem Sarayı inşa edilmiştir. Yine Sultan Melikşah haremi için Zâyinde Rûd Nehri'nin batı yakasında Bağ-1 Ahmed Siyah denilen bir saray yaptırmıştır. Bu şehirde bulunan bir başka önemli yapı da Saltanat Sarayı'ydı. Sultan Melikşah'ın oğlu Davud bu şehirde vefat ettiğinde saray erkânı Saltanat Sarayı'nda acılarını yaşadılar.¹²¹ Ayrıca şehirde Sultan Muhammed Tapar için yaptırılmış olan bir başka sarayın varlığından da kaynaklar bahsetmişlerse¹²² de bu saray daha sonra yandı ve öylece bırakıldı.¹²³

İsfahan civarında bulunan kalelere bakmak gerekirse Şahdiz Kalesi dikkatimizi çekmektedir. 1107 senesinde Sultan Muhammed Tapar (1105-1118) tarafından kuşatılarak Bâtıniler' den arındırılan kale¹²⁴ İsfahan'a yakın bir konumda yer almaktadır.

Herat şehri de klasik bir Ortaçağ şehir planlamasına göre inşa edilmiştir. Bir iç kaleye, şehristana ve onun dışında da rabaza sahip olan şehrin camisi rabazda kurulu olmakla birlikte asıl Cuma Mescidi şehristanda yer almaktadır. Hapishane de yine

¹¹⁸Merçil, *Selçuklular' da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 22.

¹¹⁹ İstahri, *a.g.e.*, s. 298.; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 297.

¹²⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 316-317.

¹²¹ Sıbt İbnu'l- Cevzi, *a.g.e.*, s. 242.

¹²² İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, Bahar Yay, 1991, c. 10, s. 377.

¹²³ Merçil, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹²⁴ Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2009, c. 36, s. 370.

şehristan içerisindedir. Emir Sarayı yani hükümet binası ise kalenin dışında olmakla birlikte Horasan- âbâd denilen yerdedir.¹²⁵

Belh şehrinin de şehristan ve rabazdan oluştuğu kaynaklarda geçmekle birlikte şehrin Cuma mescidi şehristanın ortasında inşa edilmiş ve onun da etrafında çarşılar yer almıştır.¹²⁶

Serahs şehrinin de kalıntılarında anlaşıldığı üzere bu yerleşim yeri klasik Ortaçağ şehir yapısına uygun olarak inşa edilmiş olup dışta rabaz, onun içinde şehristan ve şehrin en yüksek kesiminde de bir iç kalenin bulunduğu bilinmektedir.¹²⁷

2.2. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ ŞEHİRLERİ VE KALELERİ

Konya, Selçuklu fethi öncesinde yalnızca Alâeddin Tepesi ile sınırlı kalmış olduğu ve şehri bir surun çevrelediği bilinmektedir. Bunun yanında şehirde bir iç kale, kilise ve manastır varlığı bilinen Konya, Türk fethinin akabinde başkent olması neticesinde eskiden inşa edilmiş olan sur içine sığmamış ve bu yapının dışına yeni yerleşimler yapılaşmıştır. Sultan 1. Alâeddin Keykubad sur dışında kalan yapılaşmaların güvenini sağlamak amacıyla bu yeni yerleşim alanlarının dışına bir sur daha inşa ettirmiş ve bu yeni yapının hemen batı yakasına da Zindankale olarak bilinen şehrin yeni kalesini inşa ettirmiştir. Ayrıca buranın başkent olması hasebiyle saray yapısı da inşa edilmiştir.¹²⁸ Şehirde birçok cami, han, hamam gibi sivil mimari yapılarının varlığı bilirse de bunların ayrıntısına girmeyi tercih etmemekteyiz.¹²⁹

Bir kale-şehir mimari yapısı ile ilgimizi çeken Tokat şehri yüksekçe bir tepe üzerine inşa edilmiş kalenin çevresine kurulmuştur. Bu kalenin kuzeydoğu yamacına Danişmendliler (1071-1178) zamanında Garipler cami ve Selçuklu zamanında ise Ulucami inşa edilmiştir.¹³⁰ Malatya şehri de etrafı surlar ile çevrili olan önemli bir

¹²⁵ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 376-377.

¹²⁶ İstahri, *a.g.e.*, s. 237.

¹²⁷ Sayan, "Serahs", s. 540.

¹²⁸ Saray Yapısı için bkz. *Oktay Aslanapa, Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi*, 2. Baskı, Ankara, AKM Yay., 2007, s. 135.; bkz. Merçil, *Selçuklular' da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 35,36,38,40,42,43,45,46.

¹²⁹ Merçil, *Selçuklular' da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 31,32,55-60,68,73,84,99,107,108,111.; bkz. Karpuz, "a.g.md.", s. 189.

¹³⁰ Nuri Seçgin, "Tokat", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2012, c. 41, s. 223.; bkz. Anadolu şehirleri için ayrıca bkz. Necati Demir, *Dânişmend-Nâme*, 1. Baskı, Ankara, Akçağ Yay., 2004, Index.

şehirdir. Sultan I. Alâeddin Keykubad devrinde inşa edilmiş olan Ulucami önemli mimari yapılarıdır.¹³¹

Anadolu toprakları üzerinde inşa edilmiş en önemli şehir merkezlerinden biri olan Kayseri bir iç kaleye ve etrafı surlar ile çevrili bir mimari plana sahiptir. Şehrin zaman içerisinde kalabalıklaşır yerleşim yerlerinin sur dışına taşması neticesinde daha sonraları bir de dış kale inşa edilmiştir. Ayrıca Türkiye Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapmış bu kadim şehirde saray yapısı inşa edildiği kaynaklarda geçmektedir. Şehir dışına ise 1225 senesinde Keykubâdiye Sarayı inşa edilmiştir.¹³²

Amasya şehrinin de mimari yapısına göz atmak gerekirse tam anlamıyla kale-şehir mimarisi göze çarpmaktadır. Ulaşılması zor yüksek bir tepe üzerine inşa edilmiş olan kale tam anlamıyla şehrin tamamına hakîm bir noktada olup, kuşatılması güç bir yapıdır. Ayrıca kalenin inşa edildiği tepenin yamaçlarına oyulmuş Kral Kaya Mezarları bugün hala varlığını sürdürmektedir. Ayrıca Selçuklu devrinde nehrin güney tarafında bir cami varlığı da bilinmektedir.¹³³

Isparta şehri de kaynaklarda anlatıldığı üzere önceleri sadece müstahkem bir kaleden ibaretken daha sonraları genişleyip bir şehir halini almıştır. Selçuklu zamanında bir kaleden ibaret olan bu yerleşim içerisinde bir cami yapısından da söz edilmektedir.¹³⁴

Adıyaman şehrinin mimari yapısına göz attığımız zaman tarihin çeşitli dönemlerinde inşa edilmiş olan Adıyaman Kalesi, Besni Kalesi, Gerger Kalesi, Keysun Kalesi, Samsat Kalesi ve çalışmamızda bir hapsedme hadisesinin yaşandığı Kâhta Kalesi'ni görmekteyiz.¹³⁵

Daha önce bahsettiğimiz ve Bizans Devleti'ne başkentlik yapmış olan İznik'in mimari yapısına göz attığımızda Roma döneminde inşa edilmiş olan surlar gözümüze çarpmaktadır. Ayrıca şehirde Bizans tarafından inşa edilmiş olan Ayasofya Kilisesi buranın Selçuklular tarafından fethedilmesi neticesinde camiye çevrilmiş ve bugün

¹³¹ İsmail Aytaç, "Malatya", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2003, s. 27.

¹³² Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 304.; bkz. İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 414,415.; bkz. Engin Beksaç, "Kayseri", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2002, c. 25, s. 103-104.; bkz. Merçil, *Selçuklular' da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 37,41,42.

¹³³ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 305,306.; bkz. Şahin – Emecen, "a.g.md.", s. 1

¹³⁴ Emecen, "a.g.md.", s. 195.

¹³⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Adıyaman", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1988, c. 1, s. 379.; bkz. Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 224.

halen cami olarak kullanılmaktadır.¹³⁶ İbn Hudazbih bu şehirden bahsederken burada on tane kalenin varlığından söz eder ve bu kalelerden birinin kapısının göle açıldığını ve bu kale halkının zor zamanlarda bu kapıdan çıkarak göl vasıtasıyla kaçtıklarını belirtir.¹³⁷

2.3. IRAK SELÇUKLU DEVLETİ ŞEHİRLERİ VE KALELERİ

Irak Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapmış olan Hemedan şehrinin imar planına göz attığımızda buranın Klasik Ortaçağ mimari tarzına uygun inşa edildiğini görmekteyiz. Bir iç kale, şehristan, rabaz ve bunların etrafını çevreleyen sur varlığı bilinmektedir. Ayrıca başkent olma görevini üstlenmiş olan bu şehirde Irak Selçukluları devrinde inşa edilmiş olan saray ve medrese yapılarının varlığı da bilinmektedir.¹³⁸

Abbasi Halifeliğinin başkenti olmuş ve tarihe derin izler bırakmış bir şehir olan Bağdat'ın şehir mimarisini inceleyecek olursak ilk olarak hilafet sarayının varlığı gözümüze çarpmaktadır. Ayrıca Abbasi Halifeliği devlet ileri gelenlerinin konakları da şehrin önemli mimari yapıları arasındadır. Hilafet merkezi olmasından dolayı da olsa gerek şehirde birçok cami yapısının inşa edilmiş olduğu bilinmekle birlikte ayrıca şehrin su ihtiyacını karşılayan ve içerisinden gemilerin geçtiği kanallar üzerine de köprülerin inşa edildiği kaynaklarda geçmektedir. Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Tuğrul Bey, Büveyhîler'in Abbasi Hilafeti'ni tehdit ettiği dönemde Halife'yi korumak amacıyla şehre geldiği birçok kaynakta bahsedilmekle birlikte bu şehirde kendisi için saray inşa ettirdiği de bilinmektedir. Bu kadim şehrin güvenliğini sağlamak amacıyla şehrin etrafına sur inşa edilmiş ve bunun da dışına hendek kazılarak içi Dicle Nehri'nden getirilen su ile doldurularak savunma güçlendirilmiştir.¹³⁹

Dicle Nehri'nin kenarına inşa edilmiş olan bir başka şehir Musul'un mimari yapısına da kısaca değinecek olursak bir saray yapısının inşasından söz edebiliriz. Bir kaleye de sahip olan şehirde birçok cami, han, hamam ve çarşı yapılarının varlığı

¹³⁶ Ahmet Vefa Çobanoğlu, "İznik", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2001, c. 23, s. 543.

¹³⁷ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 90-91.

¹³⁸ Yazıcı, "a.g.md.", s. 184.

¹³⁹ Abdülaziz ed-Dûrî, "a.g.md.", s. 426-427.

kaynaklarda geçmektedir. Tüm bu yapıların etrafı ise şehrin güvenliğini sağlamak amacıyla sur ile çevrilmiştir.¹⁴⁰

Çok erken devirlerden itibaren önemli bir yerleşim yeri olan Erbil'in mimari yapısına da kısaca değinmek istemekteyiz. Klasik Ortaçağ mimari tarzıyla inşa edilmiş olan şehir şehristan, rabaz ve kale yapılarından oluşmakla birlikte cami ve medrese varlığı da bilinmektedir. Ayrıca tüm bu şehrin etrafını çevreleyen bir sur da mevcuttur.¹⁴¹

Önemli bir dini merkez konumunda olan Kum şehrinin surları içerisinde birçok medrese yapısının varlığından kaynaklarda bahsedilmektedir.¹⁴² Önemli bir garnizon şehri olarak inşa edilmiş olan Kazvin bir kale, iç şehir ve etrafını çevreleyen surlardan meydana gelmekteydi. Ayrıca şehirde bir Cuma mescidinin varlığı da bilinmektedir.¹⁴³

Birçok devlete başkentlik yapmış ve Güney Azerbaycan'ın önemli bir yönetim merkezi olan Tebriz'in mimari yapısına göz atacak olursak İslam coğrafyacılarının bu şehir hakkında verdikleri önemli bilgileri örnek olarak verebiliriz. Örneğin Minorsky bu şehirden bahsederken şehrin etrafını çevreleyen bir surun varlığını belirtmiş¹⁴⁴ İbn Havkal ise buradaki binaların yaşanılabilir olduğundan söz etmiştir.¹⁴⁵ Ayrıca birçok devlete başkentlik yapmış bu şehirde sarayların, külliyelerin, camilerin, birçok han, hamam ve kervansarayların da inşa edildiğinden söz edebiliriz. Ayrıca Tebriz Kalesi, Hıyaban'a inşa edilen iç kale, Rab'ı reşîdî'deki kale ve bir başka kalenin varlığı kaynaklarda geçmektedir. Hıyaban'daki kalenin surlarının dışında hendeklerin varlığı da bilinmektedir. Ancak gerçekleşen depremler neticesinde inşa edilmiş birçok yapı yıkılmış olmakla birlikte bazıları da aldıkları hasarlar neticesinde farklı devirlerde tadilat görmüştür.

Erdebil şehrinin mimari yapısına bakıldığı zaman ise bu yerleşim yerinde bir askeri garnizonun, hükümet konağının ve mescitlerin inşa edildiği görülmektedir.

---

¹⁴⁰ Sâmi es-Sakkâr, "Musul", s. 362.

¹⁴¹ Sâmi es-Sakkâr, "Erbil", s. 273.

¹⁴² Bazın, "Kum", s. 361-362.

¹⁴³ İstahri, *a.g.e.*, s. 186.

¹⁴⁴ Minorsky, *a.g.e.*, s. 101.

¹⁴⁵ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 295.

Şehir de kale yapısının da inşa edildiği bilinmekle birlikte şehrin savunması için etrafında sur varlığı da kaynaklarda geçmektedir.¹⁴⁶

2.4. KİRMAN VE SURİYE-FİLİSTİN SELÇUKLU DEVLETLERİ ŞEHİRLERİ VE KALELERİ

2.4.1. Kirman Selçuklu Devleti Şehirleri ve Kaleleri

Kirman Selçuklu Devleti şehirlerinden biri olan Kirman'ın mimari yapısına göz atacak olursak etrafının surlarla çevrili olduğunu görürüz. Ayrıca bu şehirde bir iç kalenin ve Cuma mescidinin varlığı kaynaklarda belirtilmektedir.¹⁴⁷ Fars bölgesinin merkezi konumundaki Şiraz 'ın mimari yapısına bakıldığında burada birçok cami varlığının yanı sıra saray, çarşı ve kervansaray yapıları da inşa edilmiştir. 1056 senesine kadar etrafı surlar ile çevrili olmayan şehir Ebu Kâlicâr tarafından sur yapısı ile savunma altına alınmıştır.¹⁴⁸ Yezd şehrinin mimari yapısına bakmak gerekirse burada Cuma cami, medrese ve han yapılarına rastlamaktayız. Ayrıca bu şehrin etrafının tuğladan yapılmış bir sur ile çevrildiği de kaynaklarda geçmektedir. Yine verilen bir bilgiye göre İskender bu şehri kale ve hapishane olarak inşa etmiş ve daha sonra bu yerleşim alanı genişlemiştir.¹⁴⁹

2.4.2. Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Şehirleri ve Kaleleri

Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti'nin merkezi yerleşimi olan Halep şehrinin mimari yapısına göz attığımızda öncelikle dikkatimizi yerleşim yerinin iç kalesi olarak da bilinen Halep Kalesi çekmektedir. Kırk dokuz metre yükseklikte bir tepe üzerine inşa edilmiş olan bu kalenin etrafı iki sıra olmak üzere sur ile çevrilmişken, sur üzerine sık sık kuleler inşa edilmiş ve bunlara da küçük camlar açılmıştır. Ayrıca içerisinde açılmış olan su kuyuları ile de savunması güçlendirilmiştir. Ayrıca kalenin bu denli yüksek bir noktaya inşa edilmiş olması da kuşatma ve saldırıları zorlaştırırken savunmayı kolaylaştıran önemli bir faktördür. Kale duvarlarının çevresinde bir

¹⁴⁶ Muhammedoğlu, "a.g.md." s. 276.; İstahri, *a.g.e.*, s. 176.

¹⁴⁷ Bazın, "Kirman", s. 63.

¹⁴⁸ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 251,252.; bkz. Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 269.; bkz. Özgüdenli, "Şiraz", s. 182.

¹⁴⁹ Merçil, "Yezd", s. 510.

hedeğin bulunduğu ve kaleden uzatılan bir köprü vasıtasıyla hedeğin karşısında bulunan bir kuleye geçişin olduğu ve böylece şehir ile ulaşımın sağlandığı kaynaklarda geçmektedir. Kale yapısından ayrı olarak inşa edilen bu kulenin kaleye olan geçişleri kontrol altında tutmak ve güvenliği arttırmak amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir. Kale yapısından farklı olarak şehirde birçok cami varlığının yanı sıra saray, hânkah, hamam ve çarşı gibi yapıların inşa edildiği bilinmektedir. Şehrin etrafını ise taştan yapılmış bir surun çevrelediği kaynaklarda geçmektedir.¹⁵⁰

Dımaşk şehrinin mimari yapısını incelediğimiz zaman genel olarak Ortaçağ şehirlerinin savunmasını güçlendirmek amacıyla inşa edilen bir surun varlığını görmekteyiz. Şehrin yöneticilerinin yaşadığı ve bu yerleşim yerini yönettiği bir iç kalenin varlığı bilinmekle birlikte bunun yanı sıra pek çok caminin de şehirde inşa edildiğinden kaynaklar bahsetmektedir. Ayrıca şehirde medrese, şifâhâne, saray, çeşme, han ve hamam yapıları da inşa edilmiştir. Şehrin bilinen en ünlü yapılarının başında Emevî Cami¹⁵¹ gelmektedir. Ayrıca bu şehir bir tıp merkezi olmuş ve kaynaklarda bu özelliğinden söz ettirmiştir.¹⁵²

Antakya şehrinin mimari yapısına göz attığımız da etrafında bir surun inşa edildiğini görmekteyiz. Ayrıca şehrin önemli bir diğer yapısı da Antakya Kalesi'dir. Asi Nehri'nin ortasında bulunan adanın üzerinde de bir kale varlığından kaynaklarda söz edilmekle birlikte bu akarsu üzerine köprü inşa edildiği de bilinmektedir. Bu yapılardan başka şehirde birçok cami yapısının varlığından da söz edilmektedir.¹⁵³

¹⁵⁰ İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 105-106.; Yâzîcî, "Halep", s. 243.; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 173,174.

¹⁵¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 171.; bkz., Mahmut Recep Keleş, *Nil İle Fırat'ı Kavuşturan Alim İbn Hallukan*, 1. Baskı, İstanbul, Rağbet Yay., 2019, s. 135.

¹⁵² Abdüsselam Uluçam, "Halep", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2010, c. 38, s. 320.

¹⁵³ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 220.; Sahillioğlu, "a.g.md.", s. 229-230.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HAPİS CEZASI VE KALE

3.1. HAPSETME CEZASI

Suç ve ceza kavramları tarihin çok erken devirlerden itibaren kullanılmış olup birbirini tamamlar nitelikte iki eylem olarak görülmüştür. Suç olarak görülen ve bu eylemleri gerçekleştiren kimseler suçlu olarak nitelendirilmiş ve bu hareketinden vazgeçmesi yahut bedel ödemesi için birtakım yaptırımlara maruz bırakılmışlardır.¹⁵⁴ Bu yaptırımlar kimi zaman dayak yeme kimi zaman taşlanma kimi zaman ise kısas olarak görülmekle birlikte bunların yanında ölümle cezalandırılma da uygulanmıştır. Biz bu bölümde çalışmamıza da konu teşkil eden hapsedme cezasını ele alacağız.

Ceza uygulama yöntemlerinin tarihsel evriminde, hürriyet kısıtlayıcı cezalar kapsamındaki hapsedme diğer ceza türlerinden sonra ortaya çıkmış olmakla birlikte genel olarak mahkûm edilen kişinin suçunun ispatlanıp alacağı ceza belli olana kadar uygulandığı kaynaklarda görülmektedir. Özellikle göçebe hayat tarzını benimsemiş toplumlarda bu hapsedme sürelerinin çok uzun vakit olamayacağı inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak yerleşik hayat tarzının yaygınlaştığı toplumlarda hapsedme cezalarının uygulanmasına mahsus yapılar inşa edilmiş olup böylece mahkûmiyet süreleri de uzamıştır. İslam öncesi devirde hangi suçlara karşılık hapsedme cezası uygulandığı tam olarak belli olmamakla birlikte genel olarak hükümdarın sözlerine uymayan, isyankâr kimselerin bu cezaya çarptırıldıklarını söyleyebiliriz.¹⁵⁵

Doğuda hapishanelerin varlığı Batı dünyasına göre daha eski tarihlidir. Eski Mısır ve Mezopotamya’da ceza çekme mekânı olarak kullanılan hapishanelerin adları kutsal metinlerde de geçmektedir. Eski ve Yeni Ahit’te, Hz. Yusuf ve Hz. Musa anlatımlarında zindandan söz edilir. Kur’an-ı Kerim’de zindan karşılığı olarak “sinc”

¹⁵⁴ Mehmet Boynukalın, “Suç”, *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2009, c. 37, s. 453.; bkz. Adil Bebek, “Ceza”, *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1993, c. 7, s. 469.

¹⁵⁵ Timur Demirtaş, “Hürriyet Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi”, *Hapishane Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Hial Oytun Altun, İstanbul, Kitabevi Yay., 2010, s. 3-4.; Ali Bardakoğlu, “Hapis”, *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1997, c. 16, s. 54.

kelimesi kullanılmıştır. Firavun'un, Hz. Musa'yı zindana atmakla tehdit etmesi ve Hz. Yusuf'un hapse atılmasına yer verilmiştir.¹⁵⁶

Roma Devleti'nde de genel olarak kölelere uygulanmış olan hapsedilme cezası kapalı bir ortama kapatılarak orada çalıştırılma şeklinde görülmüştür. Ayrıca ölüm cezasına çarptırılmış kimselerinde bu cezasının ömür boyu hapsedilme olarak değiştirildiği kaynaklarda anlatılmaktadır.¹⁵⁷

İslâm Hukuku'nda ise Allah'ın yapılması iyi olmayan davranışlar olarak belirttiği eylemler suç olarak nitelendirilmiş ve bunlara karşılık da adaleti sağlamak, iyi ahlakı korumak maksadıyla ceza sistemi geliştirilmiştir.¹⁵⁸ Ancak bu dinin hukuk sisteminde de hangi suçlara karşılık hapsedilme cezasının verileceği belirtilmemiş olmakla birlikte tartışmaya ve yoruma açık bir konu olarak bırakılmıştır. İslâm Devletleri'nde hapsedilme cezasının iki amaç doğrultusunda uygulandığını görmekteyiz. Birincisi, suçlanan kimsenin sorgusunun tamamlanıp suçluluğu veya masumiyeti belli olana kadar geçici hapsedilmesi ve borçlu olan kimsenin alacaklısına borcunu ödeyene kadar mahkûm edilmesi şeklindedir. İkincisi ise suçu ispat edilmiş kimsenin belirlenen bir süre aralığında hapsedilmesidir.¹⁵⁹ Hapis cezasının uygulanması ve özel hapisanelerin inşa edilmesi konusu da İslâm hukukçuları arasında görüş birliği sağlayabildikleri bir mesele olmamakla birlikte lehte ve alehte birçok görüş belirtilmiştir.¹⁶⁰ Bunun yanında hapsedilme cezasının Hz. Peygamber zamanında da uygulandığına dair örnekler mevcuttur. Örneğin; Hz. Peygamber, borçlarını ödemeyenleri, katilleri ve savaş esirlerini hapsedirmiştir. Ancak bu hapsedilme durumu verilecek cezanın infazı değil, infaz gerçekleşene kadar geçici bir evredir.¹⁶¹

İslâm tarihinde ilk hapisane Hz. Ali zamanında yapılmış. Bundan önce hapisane olarak mescit, dehliz ve kuyuların kullanıldığı da bilinmektedir. Örneğin;

---

¹⁵⁶ M. Zeki Uyanık, "Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane", *Nizânü'l-Hak İslâmî İlimler Dergisi*, S. 4, 2017, s. 102,103.

¹⁵⁷ Bardakoğlu, "Hapis", s. 54.

¹⁵⁸ Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi, *El-Ahkâmü's Sultaniye*, çev. Ali Şafak, 1. Baskı, İstanbul, Bedir Yay., 2018, s. 415-416.

¹⁵⁹ Bardakoğlu, "a.g.md.", s. 55-56.

¹⁶⁰ Metin Yılmaz, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelerin ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII, S. 12-13, 2001, s. 561.

¹⁶¹ Demirtaş, a.g.m., s. 28.

Hiz. Peygamber, cinayet suçlusunun mescidin duvarına bağlatmış, Hiz. Ömer bir evi bu amaçla kullanmıştır. Hiz. Ali'nin yaptırdığı hapishaneye Nâfi ismi verilmiştir. Ancak suçluların buradan kolay kaçabildiği anlaşılınca bir yenisi daha güvenli bir halde yapılarak buna Muhayyis adı verildi. Vurgulamamız gerek ki bu hapishaneler, cezanın infaz edildiği mekân olmaktan çok bir tutukevi işlevi görmüştür. Cezanın infazına kadar suçlunun tutulduğu yerdir.¹⁶²

İslâm dünyasında suçun türüne göre tasnif edilmiş hapishaneler de vardır. Örneğin açıkça isyan eden ve dinden çıkanlar için “zındıklar hapishaneleri” vardır. Bu suçluların diğer siyasi suçlulardan ayrıldığını görüyoruz. Diğer suçluları etkilemelerine mani olmak amacıyla böyle bir uygulamaya gidildiğini düşünebiliriz.¹⁶³

İslâm Devletleri'nde hapsedme cezasının iki amaç doğrultusunda uygulandığını görmekteyiz. Birincisi, suçlanan kimsenin sorgusunun tamamlanıp suçluluğu veya masumiyeti belli olana kadar geçici hapsedilmesi ve borçlu olan kimsenin alacaklısına borcunu ödeyene kadar mahkûm edilmesi şeklindedir. İkincisi ise suçu ispat edilmiş kimsenin belirlenen bir süre aralığında hapsedilmesidir.¹⁶⁴

Emevîler döneminde hapsedme cezası aynı zamanda siyasi bir araç olarak da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Emevî iktidarının meşruiyet tartışmaları suç ve ceza anlayışına da yansdı. Nitekim bu devirde hukuk uygulamalarının dengesizliği ve şahsiliği hususunda birçok suçlama vardır. Örneğin; zalim lakabı ile anılan vali Haccâc'ın (ö. 714) elli bin erkek ve otuz bin kadın mahkumu hapsedtiğine dair anlatılara ve onun zindanlarında mahkumların vaziyeti ile ilgili kayıtları Emevîler idare devrinin hukuk uygulamaları eleştirisinde sıkça yer verilmektedir.¹⁶⁵

Abbasiler zamanında da çeşitli hapishanelerin inşa edildiğini görmekteyiz. Bağdat'ta vilayet konağının hemen yanında bulunan bu bina üç ayrı surla çevrilmiş ve böylece suçluların kaçmasını engellemek üzere bir güvenlik önlemi oluşturulmuştur. Hapishanenin içinde de bir camî ve dârü'l-imâre bulunmaktaydı.¹⁶⁶

¹⁶² Demirtaş, a.g.m., s. 28.; bkz. Yılmaz, a.g.m., s. 543-555.

¹⁶³ Metin Yılmaz, a.g.m., s. 562.

¹⁶⁴ Bardakoğlu, “a.g.md.”, s. 55-56.

¹⁶⁵ Metin Yılmaz, “Emevi Valisi Haccâc b. Yusuf'un Zindanları”, *İSTEM*, S. 25, 2015, s. 22.

¹⁶⁶ Uyanık, a.g.m., s. 114.

Abbasiler zamanında şehirlerin büyümesinin bir sonucu olarak gösterilen suçluların artması, hapisane sayılarının fazlalaşma nedeni olarak da düşünülebilir. Nitekim hırsızlar, isyancılar, fesat çıkarıcılar, normal cürüm işleyenler, suçü kesinleşmemiş gözaltında tutulanlar ve cinayet zanlıları gibi farklı suçlular için hapisanelere ihtiyaç duyulmuştur.¹⁶⁷

Fatımiler döneminde de hapisaneler inşa edilmiştir. Adi suçlar için yaptırılan hapisaneye Habs et-Ma'üne adı verilmiştir. Ayrıca siyasi suçlular için Cebel Kalesi'nde mevcut bir hapisane de bulunmaktaydı.¹⁶⁸

Hapsetme cezasının tarihsel evrimini İslâmiyet'ten önce ve sonra olarak ele aldıktan sonra Türk tarihinde de bu cezanın uygulanışını ve Selçuklular ile birlikte geleneksel Türk örf ve töresi ile İslâm hukukunun sentezlenerek yeni bir ceza sisteminin nasıl ortaya çıktığı üzerinde duracağız.

Kutadgu Bilig'e göre devletin temel görevleri arasında adaleti sağlamak yani köni törü'yü uygulamak önemli bir yere sahiptir. Ana fikri bu olan eserin baş kahramanı Küntogdı'nın bir elinde şeker diğer elinde acı ilaç vardır. O, bu şekilde tasvir edilerek ödül ve cezayı verme yetkisine sahip olduğu betimlenir. Yusuf Has Hacib'e göre meşruiyetini kut sahibi olmaktan alan hükümdar ödül hak edene şeker, ceza hak edene acı ilaç verebilir.¹⁶⁹

Hapisane ve hapsetme kavramları Türk edebiyatında da kendine yer bulmuş olup Türk insanının özgürlükten men edilmesi anlamında vurgulanmıştır. Örneğin; Mevlana dünyayı bir hapisane olarak görmüş ve ölümü bu mahkumiyetten kurtulmak olarak belirlemiştir.¹⁷⁰ Yaratılış destanında dünya bir hapisane olarak tasvir edilir ve insanoğlu buraya gökten cefasını çekmesi için gönderilmiştir. Çok çeşitli sebeplerden mahpusa düşen destan kahramanları Türk mitolojisinde hapis mekanları olarak gösterilen zindan, kuyu veya sandıkta hürriyetlerinden mahrum bir halde yaşamaya zorlanırlar. Bazen de asıl yurtları olan mekan dar gelmeye başlayınca bir toplumun hapis yeri haline dönüşür ve Ergenekon Destanı örneğinde olduğu gibi kurtuluş ve

---

¹⁶⁷ Uyanık, a.g.m., s. 114.

¹⁶⁸ Uyanık, a.g.m., s. 115.

¹⁶⁹ Ceyda Adıyaman, "Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2018, s. 257.

¹⁷⁰ İbrahim Agah Çubuklu, "Mevlana ve Felsefesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 26, 1984, s. 103,113, 114.

çıkış çareleri aranır. Başka bir örnek ise Zaloğlu Rüstem'in Alp Er Tonga tarafından bir kuyuya hapsedilen Bijen'i kurtardığı hikayedir.¹⁷¹ Kutadgu Bilig'de kuyu metoforu eski Türk anlayışına uygun bir biçimde tekrarlanır. Buna göre insanoğlu, cennetten yani Tanrı katından dünyaya ceza çekmek için düşmüştür ve bu nedenle dünya onun hapisanesidir. Bu tanımlama kuyu tasvirinde kendini gösterir. Mekânsal tanıma göre de kuyu kapalı, dar, derin ve kurtuluşu zor bir yerdir.¹⁷²

Eski Türk devletlerinin ceza hukukunda hapsetme uygulaması nadiren başvurulan bir yöntemdi. Bunun başlıca sebebi olarak göçebe yaşam tarzının hapisane inşa etmeye uygun olmaması gösterilebilmektedir. Nitekim Hunlar' da hapis cezası olarak on günlük bir süre uygulanıyordu. Hunlar' da yaygın olarak kullanılan cezalandırma yöntemleri arasında idam, tazminat, dövme ve araba tekerleği altında ezme gösterilebilir.¹⁷³

Selçuklular devri hukuk sisteminin ve adalet teşkilatının yapılanmasında İslâm öncesi Türk hukuki yapısının etkileri olduğu gibi Abbasi tesirleri de çokça vardır.

Selçuklular zamanında uygulanan hukuk diğer Türk-İslâm devletleri ile benzer olarak esasında İslâm hukukuna dayanmakla birlikte Türk örfi hukuk kuralları ile birlikte yürütülen bir sistemdir.

Kaynaklarımızdan anladığımıza göre, adalete duyulan ihtiyaç devlet ve vatanın varlık ve muhafazasının temel dayanağı olarak algılanmıştır. Nitekim Kutadgu Bilig'de bu durum, adalet olmayan yerde halk, halkın olmadığı yerde vergi, verginin olmadığı yerde ordu ve ordunun olmadığı yerde de devlet olmaz düşüncesi ile açıklanmaktadır.¹⁷⁴

Türk örfi hukuku ile devlet geleneğinde, mutlak bir otoriteye sahip olan hükümdarın, kudretinin son sınırı olarak ölüm cezası verebilme yetkisinin bulunduğu bilinmektedir. Türk-İslâm devletlerinde de idarenin her safhasının mutlak hakimi kabul edilen hükümdar adalet sisteminin de başıdır. Tanrı kaynaklı hakimiyet

¹⁷¹ Şahin Köktürk, "Türk Destanlarında Hapsedilme Motifi", *Türklük Bilimi Araştırmaları dergisi*, S. 19,2006, s. 386, 391-395.

¹⁷² Adıyaman, a.g.t., s. 555.

¹⁷³ Ömer Lütfü Barkan, "Türk Hukuk Tarihine Giriş", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 14, 1986, s. 15.; bkz. Murat Hanılçe-Ersin Şeyhoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Bir Ceza İnfaz Kurumu Olarak Hapishaneler ve Kadınlar", *SSAD Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 4, 2020, s. 409.

¹⁷⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Ankara, TTK Yay., 1974, s. 155. Bkz. Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, MEB Yay., İstanbul, 1977, s. 338-339.

anlayışının bir gereği olarak hükümdar bizzat yargılama yetkisini elinde bulundurduğu gibi cezanın infaz şekline karar verme yetkisine de sahiptir. Bu sistemin Selçuklular’ da da devam ettiğini görebilmekteyiz.¹⁷⁵ Nitekim, Nizamülmülk Siyasetnâmesi’nde hükümdarın hukuk sisteminin başı olması durumunu meşruiyet kaynağı ve ideal hali ile izah etmeye çalışır. Ona göre; “Allah her asırda ve çağda halk arasından birini seçer, onu padişahlara layık ve medhe değer hünelerle süsler. İnsanların onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar, daima devletin bekasını istesinler diye dünya işlerini ve Allah’ın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder”.¹⁷⁶ Siyasetnâme’ye göre devlet yönetimine dair her konu gibi adaleti temin etmek de hükümdarın görevidir. Nizamülmülk, yargı işleriyle hükümdarın bizzat ilgilenmesi gerektiği savunur ve hükümdar, İslâm hukukunu bilmiyorsa naibler tayin edebilirdi. Zulme uğrayanların hakkını arayabilecekleri Divân-ı Mezalim’in başkanı olan hükümdar bizzat sorgulama yapabilir, tutuklanma kararına hükmedebilir ve suçluyu çeşitli cezalara çarptırabilirdi. Ayrıca adli teşkilatında vezirin de çeşitli yetkileri bulunmaktadır. Ancak bu sistemin en aktif uygulayıcıları tüm ülkede görev yapan kadılardır.¹⁷⁷

Bunun yanında Ortaçağ kaynaklarında Selçuklu Devleti Sultanları’ nın da verdikleri cezalar arasında hapsedme cezasının uygulandığından bahsedilmektedir. Siyasi sebeplerle olan bu hapsedme cezası Sultan’ın kendisine karşı bir hanedan üyesinin tahtı ele geçirmek amacıyla isyanı sonucu uygulanan bir yaptırım olarak görülmektedir. Ayrıca henüz isyan etmemiş ancak ileri de taht için tehlike teşkil edecek hanedan üyesi kişilerin de Sultan tarafından hapsedildiği görülmektedir. Selçuklu Sultanları genel olarak isyan halindeki aile fertlerinin bu eylemlerine son verdikten sonra hoşgörülü ve bağışlayıcı bir tavır içerisinde olmuşlarsa da bu eylemlerin tekrarlanması durumunda çeşitli cezalandırmalarda bulunmuşlardır. Gözlerine mil çekip sakat bırakma, yay kirişi ile boğdurtma ve bir kaleye hapsedme uygulanan ceza türlerindedir.¹⁷⁸

Selçuklu Sultanları devlet adamlarını cezalandırmak için de hapsedme cezasını uygulamışlardır. İyi davranışlar içerisinde olmayan, devlet idaresinde fazlaca güç

¹⁷⁵ Feda Şamil Arık, “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Siyaseten Katl (1075-1243)”, *Belleten*, c. 63, S. 236, 1996, s. 43.

¹⁷⁶ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, haz. M. Altay Köymen, Ankara, TTK Yay., 1999, s. 6.

¹⁷⁷ Ahmet Atilla Altan, “Selçuklular’da Adliye Teşkilatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001, s. 37, 39, 122.

¹⁷⁸ Cüneyt Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç Ve Ceza*, 2. Baskı, İstanbul, Küre Yay., 2013, s. 61.

kazanıp Sultan'ın iktidarını gölgeleyen, devlet içerisinde kargaşaya ve isyana sebep olan devlet adamları sürgün, öldürülme ve kaleye hapsedilme gibi cezalara çarptırılmışlardır. Sıradan halkın da hapsedildiğine dair az da olsa hadiseler kaynaklarda mevcuttur. Özellikle hükümdara karşı isyan halindeki halk genellikle öldürülmekle birlikte kimi zaman hapsedilmiş oldukları da görülmüştür.¹⁷⁹

Selçuklular zamanında hapisanelerde tutulan suçlular için çeşitli zamanlarda kolektif aflar çıkarılmıştır. Askeri veya siyasi hadiseler ile ilgili olan bu aflar bir kanun ile belirlenerek halka ilan edilirdi. Sultanın mührünü taşıyan af fermanlarında çıkarılan kanunun maddelerini belirtirler, kapsamını gösterirler ve muhataplarına yollanarak uygulanması sağlanırdı. Ülkenin çeşitli bölgelerindeki zindanlar da bulunan mahkûmlar bu şekilde azat edilirdi. Bu toplu afların çıkarılma sebepleri arasında tahta çıkışlar, büyük zaferler ve fetihler gösterilebilir.¹⁸⁰

Çalışmamız için de önemli bir yere sahip olan kalelerin hapisane olarak da kullanıldığına dair örnekleri kaynaklarda görmekteyiz. Özellikle kale yapıları içerisindeki zindanların ve açılan kuyuların hapisane olarak kullanılması önemli mahkûmların güvenliğini sağlamak ve kaçmasını engellemek için uygun ortamı sağladığı bir gerçektir.¹⁸¹

---

¹⁷⁹ Kanat, *a.g.e.*, s. 71, 90,91.

¹⁸⁰ Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Türkiye'de Çıkarılan Kolektif Aflar (1075-1243)", *Selçuklu Araştırmaları Merkezi Selçuk Dergisi I. Alâeddin Keykubat Özel Sayısı*, 1988, s. 20, 22-28.

¹⁸¹ Kanat, *a.g.e.*, s. 35.

3.2. KALE HAPİSHANELERİ

Tarih boyunca insan toplulukları canlarını ve mallarını korumaya ihtiyaç duymuşlardır. Bu sebeple kendi ordularını kurmuşlar ve güvende olacakları müstahkem yapılar inşa etmişlerdir. Bu güvenli yapıların başında şüphesiz kaleler yer almaktadır. Sözlük anlamına baktığımızda kale dayanıklı burçları, duvarları ve imkân dâhilinde hendekleri olan, dağ tepelerine, ticaret yolları güzergahlarına, önemli şehir ve geçitlere güvenliği sağlamak amacıyla inşa edilen müstahkem yapılarıdır.

Kaleler, sağlam burçlar arasında yükselen duvarlardan inşa edilmiştir. Bunlar duvarların dayanıklılığını arttırmış ve saldırıların daha çok geldiği yerlerdeki burçların aralarındaki mesafe azaltılarak duvarların dirençliliği arttırılmıştır. Kale kapılarının iki burç arasına inşa edildiğinden de birçok kaynakta bahsedilmektedir. İmkân dahilinde kale duvarlarının dış çevresine hendekler kazılırdı. Bu hendekler kaynak bulunması halinde su ile doldurularak savunmadaki etkisi arttırılırdı. Doğal engeller olarak görülen akarsu, bataklık gibi unsurlar kalelerin savunma gücünü arttırırken, saldırının etki alanını kısıtlıyordu. Kale ile dış çevre arasındaki ulaşım köprüler vasıtasıyla sağlanmış olup bunlar kimi zaman inip kalkan kimi zaman ise sabit betonarme köprülerdir. Sabit köprülerde gelip gideni kontrol etmek amacıyla bir kule bulunur ve bu yolla denetim sağlanırdı. Savaş dönemlerinde bu köprüler yıkılır kale ile dış çevre arasında ulaşım ortadan kalkardı.¹⁸²

Kalelerin inşa edildiği coğrafyalar incelendiğinde saldırılara ve kuşatmalara karşı kolay savunulabilecek, çevreye hakîm bir konumda, su kaynağına sahip ve saldırılara karşı doğal bir engelin bulunduğu noktaların seçildiği görülmektedir. İbn Havkal bir su kuyusuna sahip olmayan kalelere, arklar ile su taşınabildiğinin örneğini bizlere göstermiştir. Arklar ile su taşınan Merv Kalesi' n de bazı zamanlar bakliyat, kavun, karpuz gibi gıda maddelerinin yetiştirildiği bilinmektedir.¹⁸³ Bu da bize suya ulaşmanın hayatta kalmak için çok önemli olduğunu göstermektedir. Özellikle

¹⁸² Semavi Eyice, "Kale", *DİA*, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, c.24, s. 234-235.

¹⁸³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s.374.

kuşatma dönemlerinde kaleye ulaşacak su ve bu su ile yetiştirilen ürünler aylarca kaleye dışarıdan yardım ulaştırılamasa dahi hayatta kalmak için bir kaynak olacaktır.

Bu müstahkem yapıların korunmasını sağlamak amacıyla kale muhafızları ve bunlarında başında kale kumandanı bulunurdu. Bu kale komutanına kûtvâl¹⁸⁴ de denmekteydi.

Kalelerin kullanım amaçları bir hayli fazla olmakla birlikte bizim çalışmamız için önemli olan onların hapisane olarak kullanılmasıdır. Kaynaklar incelendiğinde birçok kalede hapisanelerin bulunduğu görülmektedir. Kale hapisaneleri, Ortaçağ İslâm coğrafyasında varlığını bildiğimiz ancak fiziki özellikleri ile ilgili detaylı bilgiye sahip olamadığımız bir hapisane çeşididir. Bunu sebebi de bu güvenli yapılarla halkın ziyaretinin yasak olmasıdır.¹⁸⁵

Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyadaki kalelerin de birçoğunda hapisanelerin olduğunu bilmekteyiz. Kalelerin içlerinde bulunan zindanlar veya açılan kuyular bir kişinin hapsedilmesi için kullanılmış olup bazen de bu mahkûmlar buralarda zincire vurulmuşlardır.¹⁸⁶ Hapisanelerin fiziki özelliklerinden bahseden kaynaklar bu mekanların dar, sıkıcı, kötü kokulu, iğrenç yerler olduğunu kaydetmektedir. Bazı hapisanelerin üstü açık, derin, karanlık ve tek kişilik kuyular olduğunu biliyoruz. Bunlar, genellikle yiyecek saklamak ve su temin etmek için kullanılmış olan kuyuların hapisane işlevinde değerlendirilmiştir.

Ayrıca yer altına tek kişilik hücreler halinde inşa edilen hapisaneler de vardır. Öyle ki bu hücrelerde suçlu ancak yüz üstü yatar vaziyette kalabilirdi. Çünkü hücre bir kişinin oturamayacağı kadar dardı. Gün ışığının hiç girmediği müdbik adlı hapisanelerin varlığından da kaynaklarda söz edilmektedir. Bağdat şehrinde buna örnek olabilecek bir hapisane VIII. Yüzyılda inşa edilmiştir.¹⁸⁷

Hapisanelerin kale yapılarının içerisinde bulunmalarına çok da şaşırılmamak gerek. Kaleleri mimari açıdan incelediğimizde yüksek duvarları olan, savunması imkân dahilinde hendekler ile güçlendirilmiş ve dış dünyadan korunmuş müstahkem

¹⁸⁴ Muharrem Kesik, *At Üstünde Selçuklular Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş*, 1. Baskı, İstanbul, Timaş Yay., 2011, s. 50-52.

¹⁸⁵ Yılmaz, "İslam Tarihinin İlk Üç Asrında Hapisaneler", s. 562.

¹⁸⁶ Kanat, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁸⁷ Yılmaz, "İslam Tarihinin İlk Üç Asrında Hapisaneler", s. 560, 561.

yapılar olarak görmekteyiz. Ayrıca birçok kalenin çevresinde doğal engeller bulunmakta ve bu da onların içine sızılmasını, ele geçirilmesini daha da zorlaştırmaktadır. Bu özellikleriyle kaleler mahkûm edilmek istenen kişilerin esaret altında tutulabilmesi için gereken güvenli ortamı sağlayabilecek en uygun yapılardır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SELÇUKLULAR'DA KALEYE HAPSETME

4.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KALEYE HAPSETME

Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Selçuklu Devleti kurucuları Tuğrul ve Çağrı Beyler'in dedesi olan Selçuk Bey henüz İslam coğrafyasına gelmeden evvel Oğuzlar Devleti'nin ordu kumandanlığı görevinde bulunmuş ve itibarı her geçen gün artmıştır.¹⁸⁸ Öyle ki düzenlenen bir toplantı sırasında Selçuk, Oğuz Yabgusu' nun eşi olan Hatun ve çocuğunun üstünde hükümdarın yanında oturmuştur. Bu durumdan oldukça rahatsızlık duymuş olan Hatun, eşi olan Oğuz Yabgusu' nu Selçuk'a karşı kışkırtmayı başarmış ve bundan sonra Yabgu onu nasıl ortadan kaldıracacağı düşüncesi içerisine girmiştir.¹⁸⁹ Bu düşüncelerden ve tehlikelerden haberdar olmuş olacak ki Selçuk bu devletin kışlık şehri olan Yengikent'ten yazlık şehrine Cend'e göçmüştür. Selçuk'un bu şehre göçmesindeki sebeplerden biri burada Oğuz Yabgusu' nun etkisinin zayıf olmasının yanı sıra aynı zamanda İslam coğrafyasına da sınır olmasıdır. Bu bölgede İslamiyet'in hızla yayılması ve hâkim din haline gelmesi Selçuk'u da bu dini kabul etmeye sevk etmiş ve böylece arkasına İslam dünyasını alarak kendisini etkisiz hale getirmeye çalışan Oğuz Yabgu' ya karşı gaza hareketine girişmiştir. Öncelikle bu devletin vergi memurlarına karşı gelen Selçuk daha sonra bu devlete karşı gaza harekâtına girişmiş ve bunlardan birinde de oğlu Mikail'i kaybetmiştir.¹⁹⁰

Selçuk Bey Cend'e yerleşip bir beylik inşa ettikten sonra bölgenin iki önemli Müslüman devleti olan Karahanlı ve Sâ mânîler arasında vuku bulan bir mücadelede etkin rol oynamış ve Sâ mânîler tarafında yer alarak Karahanlı Devleti'nin yenilgiye uğratılmasını sağlamıştır. Selçuk Bey'in oğlu Arslan Sâ mânîlere verdiği destek dolayısıyla karşılığında Nûr yerleşimini almış ve beraberindeki Oğuz halkı ile beraber

¹⁸⁸ Zahîru'd-dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, 1. Baskı, İstanbul, Kopernik Yay., 2018, s. 13.; bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, 5. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2016, s. 11,12.; bkz. Abdülkerim Özeydin, "Selçuk Bey", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2009, c. 36, s. 364.

¹⁸⁹ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, 2. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1987, c. 1, s. 292.

¹⁹⁰Sevim – Merçil, *a.g.e.*, s. 20-21.; bkz. Köymen, *a.g.e.*, s. 13-28.; bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 2. Baskı, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu Yay., 1969, s. 43-45.

buraya yerleşmiştir. Maverâünnehr bölgesinde bulunan bu yerleşim yerine gitmeyen Selçuk Bey ise ölen oğlu Mikail'in evlatları Çağrı ve Tuğrul ile Cend'de kalmıştır. Selçuk Bey'in 1007 senesi dolaylarında vefat etmesinin akabinde onun en büyük oğlu konumunda olan Arslan, Yabgu unvanını alarak Oğuzların başbuğu olmuştur.

Selçuk'un diğer oğulları Musa İnanç, İbrahim Yınal ve Mikail'in oğulları Arslan Yabgu' ya bağlı bir şekilde buldukları bölgelerde faaliyetlerini sürdürmüştür. Ancak daha sonra bu diğer Oğuz beyleri de Nur yerleşimine gitmişlerdir. Sâ mânî ve Karahanlı mücadelesinde¹⁹¹ sonradan taraf değiştirmiş olan Arslan Yabgu Sâ mânîlerin tekrar bir güç olmasına engel olmuş ve bu devlet yıkılmıştır. Ancak iki taraf arasındaki ittifak uzun süreli olmamış ve Karahanlı hükümdarı İlig Nasr Han, Tuğrul ve Çağrı Beylere saldırarak onları kendi egemenliği altına almaya muvaffak olmuştur. Hatta Buğra Han Tuğrul Bey'i tutuklatıp hapsedmiş olsa dahi Çağrı Bey üzerlerine gönderilen Karahanlı birliklerini mağlup etmeyi başararak birçok Karahanlı komutanını esir almış ve böylece kardeşini esaretten kurtarmayı başarmıştır. Böylece Karahanlı egemenliğinden kurtulan Çağrı ve Tuğrul Bey kardeşler Maverâünnehr bölgesine geri dönmüşlerdir. Bu sıralarda İlig Nasr Han'ın ölümü ve yerine Arslan Han'ın geçmesi neticesinde hapsedilen Şehzade Ali Tekin bir şekilde esaret altında tutulduğu yerden kaçmayı başarmış ve Arslan Yabgu' nun kızı ile evlenerek de yeni bir ittifak oluşturmayı başarmıştır. Ali Tekin her ne kadar Arslan Yabgu ile bir ittifak içerisinde olsa dahi Tuğrul ve Çağrı Beylere saldırmaktan çekinmemiş ve böylece onları kendi hizmeti altına alacağını düşünmüştür. Arslan Yabgu' nun bu duruma sessiz kalması da bize onun yeğenleri ile arasının açık olduğunu düşündürmektedir. Bu olaylar neticesinde hem Ali Tekin hem de Buğra Han tehdidi ile karşı karşıya kalan kardeş iki Oğuz Beyi çareyi çöllere çekilmekte bulduysa da onların asıl amacı zaman kazanmaktı. Çünkü Tuğrul Bey ve halkı çöllere çekilmişken Çağrı Bey ise Anadolu'ya bir keşif harekâtı düzenlemiş ve yerleşebilecekleri bir yer aramıştır.¹⁹² Bu olaylar gerçekleşirken Arslan Yabgu ve Ali Tekin'de oluşturdukları ittifak neticesinde Maverâünnehr bölgesinde etkinliklerini arttırmayı sürdürmüşler ve bu durumda

¹⁹¹ Samanî-Karahanlı mücadelesi için bkz. Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yay., 2013, s.236-242.

¹⁹²Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 21-24.; bkz. Abdülkerim Özyayın, "Arslan b. Selçuk", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1991, c. 3, s. 402.; bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, 1. Baskı, İstanbul, Kronik Yay., 2020, s. 16-22.; bkz. Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1993, c. 8, s. 183.; bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, 2. Baskı, İstanbul, Timaş Yay., 2014, s. 29-35.

Karahanlıların büyük hükümdarı Yusuf Kadir Han ve Gazneli Devleti hükümdarı Sultan Mahmut'u (998-1030) rahatsız etmiştir. Bu amaçla bu iki hükümdar 1025 senesinde Semerkant yakınında bir yerde bir araya gelmek suretiyle bir anlaşmaya varmışlar ve iki devletin güvenliği için birtakım kararlar almışlardır.¹⁹³ Özellikle Ali Tekin ve kurduğu beyliğin ortadan kaldırılması, Arslan Yabgu ve mahiyetindeki Oğuzların Maverâünnehr bölgesinden Horasan'a sürülmeleri gibi maddeler bu toplantının temelini teşkil etmiştir.

Bu amaçlar doğrultusunda daha önce çöllere çekilmiş olan Arslan Yabgu' ya bir mektup gönderen Sultan Mahmut onu Semerkant şehrindeki sarayına davet etmiş ve yanında Hindistan üzerine yaptığı seferlere katılmasını istemiştir. Zaten oldukça zor durumda kalmış olan Arslan Yabgu bu iki büyük hükümdara karşı bir şansının olmadığını görmüş olacak ki Sultan Mahmut'un teklifini kabul ederek Semerkant'a gitmiştir. Onuruna verilen yemekte içkinin de vermiş olduğu sarhoşluk etkisi neticesinde Sultan Mahmut'un kendisine ihtiyaç halinde ne kadar askeri destekte bulunabileceği sorusuna oldukça abartılı cevaplar veren Arslan Yabgu, Sultan Mahmut tarafından tutuklatılarak Kalincar kalesinde hapsedilmiştir. Yedi sene burada esaret hayatı yaşayan Arslan Yabgu 1032 senesinde vefat etmiştir.¹⁹⁴

Bu konuya başka bir örnek olarak el-Melikü'r-Rahîm Hüsrev' in hapsedilmesi hadisesini verebiliriz.

Arslan Yabgu' nun esaret altında ölümünün akabinde Selçuklu ailesinin başına geçen Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler 1040 senesinde Dandanakan Savaşı neticesinde Gazneli Devleti'ni mağlup ederek Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır. Kısa sürede birçok yerleşim merkezini fetheden Selçuklular Sünni Abbasi Halifesi egemenliğini kabul etmişler ve Halife el- Kaim Biemrillah'a bağlılık bildirmişlerdir. Halifelik merkezi olan Bağdat, Şîi Büveyhi Devleti hakîmiyeti altına girmiş ve büyük bir tehditle karşı karşıya kalmıştır. Büveyhîler Irak coğrafyasında üstünlük sağlamaları sonucunda halifeyi baskı altına almışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu ilk

¹⁹³ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 71,72.; bkz. Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1989, s. 134.

¹⁹⁴ Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Nizâm el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fi'l-Hikâyet 'is-Selcukiyye*, trc. Abdül'naim Muhammed Hasaneyn-Hüseyn Emin, Bağdat, 1979, s. 24-27.; bkz. Sevim – Merçil, *a.g.e.*, s. 25-27.; bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, 4. Baskı, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1992, s. 71,72.

senelere denk gelen bu hadiseler neticesinde Abbasi Halifesi, Sultan Tuğrul'u Bağdat şehrine davet etmiş ancak onun bu arzusu Selçuklu hükümdarı tarafından uygun bulunmamıştır.¹⁹⁵ Bunun sebebi yeni kurulmuş olan bir devlet olan Büyük Selçukluların İran coğrafyasında henüz tam bir hakîmiyet kuramadıkları ve bununla meşgul olduklarından dolayı bu daveti reddetmiş olabilecekleri en doğru fikir olabilir. Çünkü bu davet sebebiyle Bağdat seferine çıkmış olsaydı büyük ihtimalle Sultan Tuğrul'un İran topraklarındaki fetih harekâtı gecikmeye uğrayacaktı.

Bu davetin üzerinden geçen zaman içerisinde Sultan Tuğrul İran topraklarındaki Selçuklu egemenliğini sağlamış olmakla birlikte aynı zamanda Bağdat şehrinde de Büveyhî valisi Arslan Besâsîrî etkinliğini arttırmış ve oldukça güçlü bir konumda bulunmuştur.¹⁹⁶ Onun bu etkinliğini bir tehdit olarak gören Abbasi veziri Resürrüesa İbnü'l Müslime¹⁹⁷ Arslan Besâsîrî ile bir mücadele içerisine girmiş ve onu mağlup etmiştir. Hatta Arslan Besâsîrî'nin Fatimi Halifesi ile beraber hareket ettiğini ve olumsuz davranışlar içerisinde olduğunu halifeye de anlatmış olan vezir, Halife Kaim Biemrillâh'ı da ikna ederek Arslan Besâsîrî'yi istenmeyen adam ilan etmiştir. Onun bu olumsuz davranışlarından dolayı kendisine karşı bir tehdidin oluşabileceğini düşünen Halife, Sultan Tuğrul'u tekrar şehre davet etmiş ve bu tehditten kurtulmak arzusu içerisinde olmuştur. İlk davetin aksine bu sefer olumlu cevap veren Sultan Tuğrul içerisinde fillerin de yer almış olduğu büyük bir ordu ile beraber Bağdat şehrine hareket etmiştir.

Sultan'ın bu şehre gelmekte olduğu haberini almış olan Arslan Besâsîrî taraftarı bir grup Türk şehirde olaylar çıkarmış ve hatta birçok yeri yakıp yıkmışlardır. Şüphesiz bunlar Arslan Besâsîrî yönetimi altında birçok kazanım elde etmiş olan kişiler olup bu kazançlarının kaybolacağından endişe etmektedirler. Sultan Tuğrul şehir yakınına geldiğinde olayların daha da büyümesini arzu etmemiş olacak ki doğrudan şehre girmeyi tercih etmeyerek şehrin dışında ordugâhını kurmuştur. Bu sırada şehirdeki Türkler Sultan Tuğrul'un şehre alınmaması ve onun derhal geri döndürülmesi için Halife'ye baskı yapmış olsalar da Kaim Biemrillâh bu istekleri doğru bulmamış ve şehirde el-Melikü'r-Rahîm Hüsrev adına okunan hutbeyi Sultan Tuğrul olarak

¹⁹⁵ Piyadeoğlu, *Yeni Bir Devrin Başlangıcı Büyük Selçuklular*, s. 96.

¹⁹⁶ Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1992, c. 5, s. 528.

¹⁹⁷ Ali Sevim, "İbnü'l-Müslime Reîsürrüesâ", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2000, c. 21, s. 161.

değiştirmiş ve onu şehre girmeye davet etmiştir. Bunda Sultan Tuğrul'un vaat etmiş olduğu şehrin güvenliğini sağlamasının akabinde Suriye'ye hareket edeceğini ve ardından da Hac yollarının bakımını yaptıracağını belirtmesi etkili olmuş olabileceğini düşünmekteyiz. Sultan Tuğrul ile beraber bir grup asker de şehre girmiş olmakla birlikte ordunun büyük bir kısmı şehrin dışında konaklamıştır. Şehirde alışveriş yapmakta olan Selçuklu askerleri Bağdat halkına her ne kadar iyi davranmış olsa da bir yanlış anlama sonucu çıkan kargaşa büyüyerek bir çatışma halini almış ve birçok Selçuklu askeri halk tarafından katledilmiştir. Hatta çatışma şehir dışına da sıçramış ve halk Bağdat dışında konaklayan ordugaha dahi saldırı girişiminde bulunmuştur. Bunun üzerine Sultan Tuğrul Selçuklu askerlerinin şehre girmesine müsaade etmiş ve birçok insan öldürülmek suretiyle isyan bastırılmıştır. Böylece şehre komple hâkim olan Sultan Tuğrul gerçekleşen bu olumsuz hadiselerden Büveyhî Emiri el-Melikü'r-Rahîm'i sorumlu tutmuş ve onu çadırına çağırmıştır. Büveyhî Emiri'nin çadıra iştiraki sonucunda Sultan Tuğrul onu derhal yakalatmış¹⁹⁸ ve 23 Aralık 1055 tarihinde önce Sirevan Kalesi'ne ardından ise Rey şehrindeki Taberek Kalesi'ne hapsedirmiştir.¹⁹⁹ Böylece Büveyhî Devleti son bulmuşken Büyük Selçuklu Devleti ise Sünnî İslam aleminin koruyucusu mevkiine yükselmiş ve Bağdat'ı ele geçirmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti devrinde bir kaleye hapsedme hadisesi olarak Sultan Tuğrul'un veziri olan Amîdülmülk Küdürî'nin Şafiî inancına sahip ilim adamlarını Nişabur şehri kalesinde esaret hayatına mahkûm etmesini örnek olarak verebiliriz. Bu hadiseye kısaca değineceğiz.

Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Tuğrul'un veziri olan Amîdülmülk Küdürî Şîi inancına sahip bir devlet adamıydı. Sultan Tuğrul'un hükümdarlık süresinin son senesinde vezirlik makamında bulunmuş olan bu devlet adamı kendi inancından olmayan ve Nişabur şehrinde oldukça güçlü bir konuma yükselmiş Şafi inancını benimsemiş ilim adamlarına karşı olumsuz düşünceler içerisinde yer almıştır. Oldukça iyi hitabet ve ikna yeteneklerine sahip olan Vezir Küdürî daha sonra Sultan

¹⁹⁸İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, s. 16,17,18,19.; bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 91-93.; bkz. Zahîru'd-dîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 24.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 51-53.

¹⁹⁹ Er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 104.; bkz. Piyadeoğlu, *Yeni Bir Devrin Başlangıcı Büyük Selçuklular*, s. 99.; bkz. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. XVII, S. 22, (1997), s. 3-7.

Tuğrul'u da bu ilim adamlarına karşı kışkırtmayı başarmış ve haklarında Horasan cami minberlerinde lanet okunması için ferman çıkartmıştır.²⁰⁰ Bununla da yetinmemiş olduğunu gördüğümüz Vezir Kündürî daha sonra bu Şafî inancına mensup ilim adamlarını hapsedme hususunda Sultan Tuğrul'un iznini almış ve bu suretle harekete geçmiştir. Öncelikle bu ilim adamlarından bazılarının medreselerde ders vermesini yasaklamış olan Kündürî bazılarını da hapsedmek istemişse de bunda çok da başarılı olamamıştır. Bu muameleye maruz kalan ilim adamlarından bir tanesi olan İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî durumun ciddiyetini anlamış olacak ki Ahmed b. Hüseyin Beyhakî²⁰¹ ile Nişabur şehrini terk etmiş, öncelikle Bağdat'a ardından ise 1058 senesinde Mekke ve Medine şehirlerine giderek ilmini anlatmıştır.

Sultan Tuğrul'un vefatının ardından tahta çıkan Sultan Alparslan Vezir Kündürî'yi azledip²⁰² yerine Nizâmülmülk'ü getirmiş olmakla birlikte yeni göreve başlayan vezir, Şîî Fatîmi Halifeliği' nin Selçuklu topraklarında dini ve siyasi propaganda içerisinde olmasından ötürü onlarla mücadele edebilecek devlet adamları yetiştirmek amacıyla Nizâmiye Medresesi²⁰³ olarak biline eğitim kurumlarını inşa ettirmiş ve böylece daha önce Nişabur'dan kaçmak zorunda olan Cüveynî'yi şehre davet ederek Nişabur Nizâmiye Medresesi Müderrisliğine görevlendirmiştir.²⁰⁴ Haklarında yakalanma kararı olan diğer ilim adamları Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî ve Reis el-Furâtî yakalanarak Nişabur Kalesine hapse atılmışlarsa da daha sonra bu sırada hakkında tutuklama kararı olan ancak şehirde olmayan Ebû Sehl, topladığı bir grup adamla beraber kaleyi basmışlar ve bu ilim adamlarını kurtarmışlardır. Esaret hayatından kurtulmuş olan bu tarihi şahsiyetler de Cüveynî gibi Bağdat şehrine gitmişler ve Sultan Alparslan tahta çıkıp Nizâmülmülk vezir olana kadar geri

²⁰⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 46.

²⁰¹ M. Yaşar Kandemir, "Beyhakî Ahmed b. Hüseyin", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1992, c. 6, s. 58-59.

²⁰² Vezir Kündürî'nin akıbeti için bkz. Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akîlî, *Âîrû'l-vüzerâ*, nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî, Tahran 1337 hş., s. 204-206.; bkz. er-Ravendi, *a.g.e.*, s. 115.; bkz. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî' nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alparslan Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. XIX, S. 23, 1998, s. 5.

²⁰³ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2007, c. 33, s. 188.; bkz. Abdülkerim Özaydın, Nizâmülmülk md., *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2007, c. 33, s. 194-195.

²⁰⁴ Cemalettin Erdemci, "Eş'ariliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü", *İslâmî İlimler Dergisi*, c. 7, S. 2, (Güz 2012), s. 8.; bkz. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, "Cüveynî İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 1993, c. 8, s. 141.; bkz. Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", *DİA*, Ankara, TDV Yay., 2002, c. 26, s. 554-555. bkz. A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, 2. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2016, s. 189.

dönmemişlerdir.²⁰⁵ Şüphesiz bu ilim adamlarının dönüşünde devletin dini politikalarının Nizâmülmülk'ün vezir olarak görevlendirilmesinden sonra değişmesi etkili olmuştur.

Çalışmamızın esasını teşkil eden kaleye hapsedme hadisesine bir örnek olarak da Sultan Tuğrul'un oğulluğu olan Altuncan Hatun'un oğlu Enuşirvan'ın hapsedilme vakasıdır.

Daha önce anlattığımız üzere Sultan Tuğrul Bağdat şehrine gelerek Büveyhî hakîmiyetine son verip onların emirlerini Taberek Kalesi'ne hapsedmiş ve Arslan Besasirî'nin de buradan uzaklaşmasını sağlamıştır. İşte bu gerçekleşen hadiseler neticesinde Bağdat şehrindeki sultanlık sarayına yerleşen Sultan Tuğrul, Kalincar Kalesi'nde esaret altında tutulmuş ve daha sonra da orada hayatını kaybetmiş olan amcası Arslan Yabgu' nun oğlu Resultegin'i yanından ayırmamış, Bağdat' da yanında tutmuştur. Ayrıca onun daha önce egemenliği altında bulunan Şîraz, Hûzistan, Basra ve Errecan gibi merkezlerin yönetimini de Hezaresb b. Bengir'e vermiş ve bunun sonucunda da Resultegin, Sultan Tuğrul'a karşı isyan hareketine girişmiştir. 1058 senesi dolaylarında gerçekleşen bu hadiselerde Sultan Tuğrul bu isyanı bastırmak üzere Hezaresb'i Resultegin'in üzerine göndermiş ve gerçekleşen çarpışmalar neticesinde Sultan Tuğrul'un kuzeni mağlup edilmiş ve yakalanmak suretiyle Bağdat'a getirilmiştir. Sultan Tuğrul'un onun hakkında ağır bir ceza vermesini arzu etmemiş olan Halife araya girerek onu ölümden kurtarmıştır.²⁰⁶

Resultegin hadisesinin yoluna girmesi ile birlikte bu sefer İbrahim Yınal olayı vuku bulmuş ve Sultan Tuğrul bu gelişecek hadiseler silsilesi ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Daha önceleri ağabeyi Sultan Tuğrul'a isyan girişiminde bulunmuş ancak bunda başarılı olamayarak on yılını Sultan'ın yanında geçiren İbrahim Yınal daha fazla ağabeyinin kontrolü altında kalmak istememiş ve kendisinin yöneteceği bir şehri arzu etmiştir. Neticede Musul şehri İbrahim Yınal'ın hakîmiyetine bırakılmış olsa da Sultan Tuğrul ona çok da güvenmemiş ve hareketlerini takip etmiştir. Musul'da uzun süre durmayan İbrahim Yınal daha önce hakîm olduğu Cibâl

²⁰⁵ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, 1. Baskı, İstanbul, BKS Yay., 2012, s.131-136, 322.; bkz. Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî Abdülkerim b. Hevâzin", *DİA*, Ankara, TDV Yay., 2002, c. 26, s. 474.

²⁰⁶ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, s. 111,112.

bölgesine gitmiş ancak onun bu hareketi bir isyan girişimi olarak algılanmıştır. Bu sebeple Abbasi Halifesi, İbrahim Yınal'a göndermiş olduğu mektupta ondan bu girişimden vazgeçmesini isterken, Sultan Tuğrul ise bir elçi vasıtasıyla gönderdiği mektubunda onu derhal yanına çağırıştır. Hem Halife'nin hem de Sultan'ın göndermiş oldukları mektuplar neticesinde yanlış anlaşıldığını göstermek isteyen İbrahim Yınal derhal Bağdat'a gitmiş ve hadiselerin aslını anlatmak istemiştir.²⁰⁷ Ancak onun uzun süre Musul'da olmamasından cesaret alan Arslan Besasirî ve bu şehrin önceki hakîmi Kureyş bu yerleşim merkezine gelerek hakîm olmuşlardır. Bu hadiselerin haberini almış olan Sultan Tuğrul yanına İbrahim Yınal'ı da almak suretiyle Musul üzerine sefere çıkmış ve onun geldiğini haber alan Arslan Besasirî ve Kureyş'de şehri terk etmek mecburiyetinde kalmışlar ancak kaçarken şehri yakıp yıkmayı da ihmal etmemişlerdir.

Ancak bu harekât sırasında İbrahim Yınal, Mısır Fatimi Halifesi' ne sultan olmasına yardım etmesi koşuluyla Büyük Selçukluların hükümdarı olduğunda ona biat edeceği ve ülkede Abbasi Halifesi adına okunan hutbeyi onun adına değiştireceği hususunda söz vermiş ve böylece iki taraf anlaşmaya varmıştır. Ayrıca Sultan Tuğrul'un da Arslan Besasirî tehdidi ile mücadele içerisinde olması İbrahim Yınal için bir fırsat ortamı yaratmış ve böylece O, Hemedan'a gitmek üzere hareket etmiştir. Kardeşinin isyan girişimi içerisinde olduğuna dair havadisleri alan Sultan Tuğrul eşi Altuncan Hatun ve veziri Amîdülmülk'ü Arslan Besasirî tehdidi dolayısıyla Halife'yi korumak üzere Bağdat'a göndermiş ve kendisi yanında az sayıda asker olmasına rağmen kardeşinden önce Hemedan'a gitmiştir. 1058 senesinin Kasım ayında adı geçen şehri kuşatma altına alan İbrahim Yınal Sultan Tuğrul'u oldukça zor durumda bırakmış hatta Sultan şehrin kalesine sığınmak zorunda kalmıştır. Gerçekleşen bu hadiselerden dolayı eşi Altuncan Hatun²⁰⁸ ve veziri Amîdülmülk'ü yardım için yanına çağırış olmasına rağmen Halife buna engel olmak istemiş ve Selçuklu askerlerinin şehirden çıkmasına razı olmamıştır.²⁰⁹

²⁰⁷Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 55.; bkz. Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, s. 113,114.

²⁰⁸ Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasi Evlilikleri*, 1. Baskı, İstanbul, BKS Yay., 2017, s. 144-146.

²⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 34,35.; bkz. Burslan, *a.g.e.*, s. 12,13.

Şüphesiz Arslan Besasirî tehdidi Halife'nin bu tutumuna sebep olmuştur. Vezir Amîdülmülk ise eşine yardıma gitmek isteyen Altuncan Hatuna Sultan Tuğrul'dan ümidi kesmesi dolayısıyla engel olmak istemiş ve onun oğlu Enuşirvan'ı tahta oturtmak arzusu içinde olmuştur. Bu fikri öğrenmiş olan Altuncan Hatun hem oğlu Enuşirvan'ı hem de Vezir Amîdülmülk'ü tutuklatmak istemişse de bunda başarılı olamamış ve vezir şehirden kaçmıştır. Yakalanan Enuşirvan ise ismini bilmediğimiz bir kalede hapsedilmiştir. Ayrıca Sultan Tuğrul Merv şehrinde oldukça hasta durumda olan kardeşi Çağrı Bey'e de bir mektup yazıp yardım istemiş, O'da oğullarını Sultan'a yardıma göndermiştir. Gerçekleşen bu hadiseler sırasında İbrahim Yınal'ın Altuncan Hatuna saldırmak için şehri terk ettiği bir esnada boşluktan faydalanan Sultan Tuğrul Büyük Selçuklu Devlet'i başkenti olan Rey şehrine gitmeyi başarmış ve böylece yardıma gelen birliklerle burada birleşerek İbrahim Yınal ile çarpışmayı kararlaştırmıştır.

2 Ağustos 1059 tarihinde karşı karşıya gelen iki ordu arasında cereyan eden savaşta Sultan Tuğrul galip olmuş ve İbrahim Yınal yakalanarak yayının kirişi ile boğulmak suretiyle öldürülmüştür.²¹⁰ Enuşirvan ise hapsedildiği kale komutanıyla iyi ilişkiler içerisinde olmuş hatta bu kale komutanı kendisine Sultan Tuğrul'un ölümü ardından onu serbest bırakacağı sözünü dahi vermiştir. Ancak Sultan Tuğrul'un ölümü neticesinde bu kararı kendisinin veremeyeceğini düşünmüş olan kale komutanı Vezir Amîdülmülk'e bu hususta danışmışsa da olumlu cevap alamamıştır. Bunun sebebini bu sırada Büyük Selçuklu Devleti içerisinde bir taht mücadelesinin olması ve bu yarışa Enuşirvan'ın da dahil olmasını istememesi olarak düşünebiliriz. Gerçekleşen bu hadiseler neticesinde serbest bırakılmayacağını anlamış olan Enuşirvan kale komutanı ile satranç oynadığı bir vakit ansızın karşısındaki oyun arkadaşının üstüne atılmış ve onu katletmiştir. Kaleden kaçma girişiminde bulunan Enuşirvan'ın etrafını kale muhafızları çevirmişse de O, ancak camdan atlamak koşuluyla buradan kurtulabileceğini anlamış ve bu düşüncesini eyleme dökmüştür. Yüksekliğin fazla olmasından dolayı düşmenin etkisiyle hayatını kaybeden Enuşirvan Rey şehrinde bulunan annesinin mezarı yanına defnedilmiş²¹¹ ve böylece taht mücadelesinde yer alamamıştır.

²¹⁰ Er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 106.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 56,57.

²¹¹ Sibt İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 122,123.

Çalışmamız için bir başka önemli örnek ise Fazluye b. Aleviyye eş-Şevankari'nin İstahr Kalesi'ne hapsedilme hadisesidir.

Daha sonraki safhalarda ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz Kavurd Bey'in Kirman Selçuklu Devleti'ni kurması ve akabinde egemenliği altındaki toprakları genişletme arzusu birtakım hadiselerin gelişmesine sebep olmuştur. Kirman bölgesini ve Umman topraklarını egemenliği altına alıp Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir yapı oluşturan Kavurd Bey daha sonra Fars üzerine hakîmiyetini genişletme isteği ile öncelikle bu bölgenin merkezi diyebileceğimiz Şîraz şehrini kuşatmış ve neticede de ele geçirmiştir. Bu toprakların önceki hakîmi olan Fazluye, Kavurd Bey'in bu girişimleri sonucunda bu şehirden kaçmış olmakla birlikte Sultan Tuğrul'un yeğeni Kavurd Bey onu takip edip birçok adamını öldürmüşse de kendisini ele geçirememiştir. Böylece Şîraz şehrine dönmüş olan Kavurd Bey 1062 senesinde buranın hakîmi olmuştur. 1063 senesinde Fazluye topladığı ordu ile birlikte eskiden hakîm olduğu Şîraz şehrini ele geçirmek için harekete geçtiyse de Kavurd Bey onu tekrar mağlup etmiş ve böylece Fazluye Fesa şehrine kaçmak mecburiyetinde kalmıştır.

Ancak bu hadiselerin akabinde Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Tuğrul'un hayatını kaybetmesi neticesinde Kavurd Bey taht iddiacısı olarak bu şehri terk ettiği sırada Fazluye, Hûzistan hakîmi olan Hezaresb ile birlikte Şîraz coğrafyasındaki yerleşim yerleri yağmalamış ancak Sultan Alparslan'ın tahta geçmesi neticesinde Kavurd Bey bu bölgeye geri dönerek Şîraz şehri yakınında kendisine karşı kurulan ittifakı yenilgiye uğratmıştır. Bu hadiseler sonucunda Fazluye Sultan Alparslan'ın yanına giderek Kavurd Bey'e kaybettiği topraklar için yardım istemiş ve Sultan'da Kavurd Bey'in ileride taht iddiacısı olarak güçlenmesini istememesinden olsa gerek bu yardım isteğini uygun bularak 1064 senesinde Porsuk kumandasındaki bir orduyu Kavurd'a karşı göndermiş ve akabinde de kendisi bu harekate teşrif etmiştir. 1065 senesinde Sultan Alparslan'ın Şîraz şehrine gelmesi dolayısıyla Kavurd Bey burayı terk etmiş ve bir kaleye sığınmıştır. Fars bölgesini tekrar Fazluye elde ederken Kavurd Bey ise Sultan Alparslan'ın emrine boyun eğerek Kirman bölgesine çekilmiştir.²¹² Ancak 1067 senesinde Kavurd Bey isyan teşebbüsünde bulunmuş olsa da Sultan Alparslan kardeşini yenilgiye uğratarak bu isyanı bastırmıştır. Bu isyanın bastırılması

²¹² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 62.; bkz. Ahmed Bin Mahmud, *a.g.e.*, s. 81,82.; bkz. Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, s. 153,154.; bkz. Agacanov, *a.g.e.*, s. 140,141.

sonucunda af dileyen Kavurd Bey her ne kadar bağışlanmış olsa da bundan kısa bir süre sonra bu sefer Fazluye ile anlaşarak 1068 senesinde bir isyan teşebbüsünde daha bulunmuştur. Bu isyan girişiminden haberdar olan Sultan Alparslan derhal Şîraz şehrine gelmiş ve kendisi Kirman üzerine yönelirken Vezir Nizâmülmük'ü de Fazluye üzerine göndermiştir.²¹³ Fars yörelerindeki kaleleri teker teker ele geçiren Nizâmülmük sonunda Fazluye'nin saklanmış olduğu Hurşâh Kalesi'ni kuşatmış ancak bu kalenin ele geçirilmesi zor olduğu için bir başarı elde edememiştir. Bu sırada Nizâmülmük ile savaşmaya karar veren Fazluye'nin yanında az sayıda asker olmasına rağmen emrine adam toplamak için kaleden çıktığını öğrenen Nizâmülmük'ün askerleri onun peşine düştüyseler de Fazluye bir mağaraya saklanmış ve gizlenmeyi başarmıştır. Ancak onun bir adamının ele geçirilip saklandığı yer öğrenilmesiyle birlikte Fazluye yakalanmış ve Sultan'ın huzuruna Berdesir şehrine gönderilmiştir.

Sultan Alparslan bu sırada kardeşi Kavurd'u bu şehirde sıkıştırmış ve onu kuşatma altına almıştı. Bu sırada Fazluye, Sultan Alparslan'dan af dileyip canının bağışlanması için fidye vereceğini belirtmiş olup bu istek Sultan tarafından uygun bulunmuştur. Ancak Sultan Alparslan yanında Fazluye ile birlikte İsfahan şehrine döndüğünde Vezir Nizâmülmük ona güvenmemiş olacak ki Fazluye'yi önce İsfahan Kalesi'ne ve daha sonrada İstahr Kalesi'nde açtırdığı bir çukur içerisine hapsedmiştir. Fazluye'nin bir grup adamı da yakalanıp bu kaleye hapsedilmiş olsalar da onlar bir yolunu bularak başlarındaki muhafızları etkisiz hale getirip Fazluye'yi kaçırma girişiminde bulunmuşlar ancak daha önce Nizâmülmük'ün herâi bir kaçırma girişimine karşı Fazluye'nin başına diktiği muhafızlar onun canını almışlar ve kesik başını da adamlarının önüne fırlatmışlardır. Akabinde kale muhafızları bu adamları da yakalayıp öldürmüşler ve böylece Fazluye olayı sonuçlanmıştır.²¹⁴

Çalışmamız için önem arz eden başka bir hadise ise Sultan Melikşah'ın kardeşi Melik Tekiş'i çıkardığı isyanlar neticesinde yakalayıp Fîruzkuh Kalesi'ne hapsedmesidir.

²¹³Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 373-376.

²¹⁴Sıbt İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 159,160.; bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, 6. Basım, Ankara, TTK Yay., 2016, s. 62-65.; bkz. Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, s. 158-160.

Sultan Alparslan'ın ölümü üzerine 24 Kasım 1072 tarihinde Büyük Selçuklu Devleti tahtına babası tarafından daha önce veliht ilan edilmiş olan Sultan Melikşah çıkmıştır. Kardeşi Tekiş ise Sultan Melikşah'a itaat etmiş ve böylece kendisine Toharistan ve Belh bölgelerinin yönetimi eski Türk töresine göre verilmiştir. Melik Tekiş'in isyan girişimi konusuna değinecek olursak onun bu eylemler içerisinde olmasına teşvik edici bir hadise olarak Sultan Melikşah'ın Rey şehrinde bulunan Ermeni askerleri ordudan kovmasını söyleyebiliriz. Sultan, Rey şehrindeki askerleri teftiş ettiği bir sırada Türk askeri elbiseleri giymiş yedi bin Ermeni'den şüphelenmiş ve onlara karşı güvensizlik hissine kapılarak Vezir Nizâmülmülk'ün tüm itirazlarına rağmen ordu ile ilişiklerini kesmiştir. Askerlik dışında ellerinde başka bir meziyet bulunmayan bu Ermeniler 1081 senesinin ocak ayında ordudan atılmalarının akabinde bu sırada Busenç şehrinde bulunan Melik Tekiş'in yanına gitmişler ve onun ordusuna katılmışlardır. Bu gelişmeleri lehine gören Tekiş Merv ve Tirmiz gibi şehirleri ele geçirdikten sonra asıl hedefi olan Nişabur'a yönelmiş ve Horasan'ı ele geçirebilmeyi arzu etmiştir ancak Sultan Melikşah onun isyan haberini alarak derhal ondan önce adı geçen bu şehre gelmiş ve şehri güvene almıştır. Bu isyan girişiminin başarısız olacağını anlayan Tekiş, Tirmiz Kalesi'ne gitmiş ve Sultan'a karşı savunma hazırlıklarına başlamıştır. Ayrıca Sultan'ın ordusu kaçmakta olan Melik Tekiş'in askerlerine Belh civarında yetişerek onları bozguna uğratmış ve tüm mallarını ele geçirmiştir. Sultan Melikşah'ın Melik Tekiş'i kuşatma altına almasının akabinde çaresiz duruma düşen isyan halindeki melik af dileyip canının bağışlanmasını istemiş ve Sultan'da kardeşinin canına kıymayarak onu bağışlamıştır. Onun af dilemek zorunda kalmasının bir sebebi de askerlerinin barış yapması yönündeki baskıları sayılabilir. Ancak her ne kadar başarısızlığı neticesinde af dileyip canını kurtarmış olsa da aldığı mağlubiyet onun içindeki taht ateşini söndürememiştir.²¹⁵ Sıbt İbnu'l-Cevzi 1084-1085 senesi hadiselerinden söz ederken Melik Tekiş'in ikinci kez isyan girişiminde bulunduğunu belirtmiştir. Yazarın bize aktettiği bilgilere göre Melik Tekiş onun yanında bulunan adamlarının kışkırtması neticesinde Sultan Melikşah'ın Musul'da bulunmasından da faydalanarak isyana kalkışmıştır. Horasan bölgesinin egemenliğini sağlamaya önem veren Melik Tekiş öncelikle Mesut b. Emîr Yâhız hakîmiyetindeki Serahs Kalesi'ni kuşatmış ve bura hakîm ini oldukça zor durumda

²¹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 113.; bkz. Sıbt İbnu'l-Cevzi, *a.g.e.*, s. 238.; bkz. Ahmed Bin Mahmud, *a.g.e.*, s. 139.

bırakmıştır. Öyle ki kuşatma devam etse neredeyse bu kale Melik Tekiş'in eline geçecek ve böylece O, Horasan'a hakîm olmak üzere diğer şehirlere hücum edecekti. Ancak Vezir Nizamülmülk'ün Nişabur şehrinde bulunan adamlarından Ebû'l-Fûtûh et-Tûsî ve Ebû Ali zekice bir plan tertip etmişler ve vezirin ağzından bir mektup yazarak bunu bilerek Melik Tekiş'in adamlarına yakalanmak üzere bir elçi ile Serahs Kale hakîmine göndermişlerdir. Vezir Nizâmülmülk'ün ağzından kale savunmasına devam edilmesini istediğini ve yarın bir ordu ile hareket ederek geceleyin ani bir baskın sonucu Melik Tekiş'e hücum edecekleri yazılı olan mektup düzenlenen oyun neticesinde Melik Tekiş'in eline geçmiş ve bu mektupta yazılanlardan oldukça endişeye kapılmış olan Melik Tekiş derhal kuşatmaya son vererek Venec Kalesi'ne sığınmıştır. Oysa Sultan ve ordusu ancak üç ay sonra Horasan bölgesine ulaşabilmişler ve oynanan bu oyun neticesinde belki de taht Sultan Melikşah'ın elinde kalmıştır. Sultan, oğlu Sencer'i kardeşinin üzerine gönderdikten sonra Melik Tekiş 2 Ekim 1085 tarihinde yakalanmış ve gözlerine mil çekilerek Fîrûzkûh Kalesi'ne hapsedilmiştir.²¹⁶

Konumuz için önemli olan bir diğer olay ise Sultan Berkyaruk' un (1092-1104) annesi Zübeyde Hatun' un Melik Muhammed Tapar' ın veziri Müeyyidülmülk tarafından önce Rey kalesine hapsedilmesi ve ardından ise katledilmesidir.

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah 19 Kasım 1092 tarihinde vefat ettikten sonra geriye oğulları Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer ve Mahmut olmak üzere dört taht varisi kalmış olup bunlardan ilk ama kısa süreli tahta çıkan Mahmut Terken Hatun'un oğlu, Muhammed Tapar ve Sencer Seferiyye Hatun'un oğulları, Berkyaruk ise Zübeyde Hatun'un evladıdır. Sultan Melikşah Bağdat şehrinde vefat ettiği sırada Terken Hatun yanında Mahmud ve Muhammed Tapar ile beraber bu şehirdeyken Melik Berkyaruk ise İsfahan'daydı. Terken Hatun adamları vasıtasıyla İsfahan'a haber yollayarak Berkyaruk'u hapse attırmıştır. Sultan Melikşah'ın vefatını oğlu Mahmut İsfahan şehrinde tahta çıkana kadar saklı tutmak isteyen Terken Hatun bu sebeple eşinin cenaze namazını bile kıldırılmadan derhal İsfahan üzerine yola çıkmış ve Tâcülmülk vasıtasıyla askerlere birçok ihsanlarda bulunup onları kendi saflarında

²¹⁶ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 127,128.; bkz. Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, s. 216.; bkz. Ahmed Bin Mahmud, *a.g.e.*, s. 143-147.; bkz. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî' nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. XX, S. 24, 1999, s. 66,67.

tutmayı amaçlamıştır. İsfahan önlerine geldiklerinde kimsenin Sultan'ın vefatından haberi olmaması sebebiyle şehir kapıları Sultan Melikşah'ın girmesi için açılmış ve böylece Terken Hatun amacına ulaşmıştır. Sultan Melikşah'ın vefat ettiğini Terken Hatun henüz şehre varmadan haber alan Nizâmülmülk'ün adamları ise kaleye bir baskın düzenleyip Berkyaruk'u kurtarmışlar ve şehirden çıkararak onu Rey şehrine götürmüşler ve onun etrafında Vezir Nizamülmülk'ün öldürülmesinden Tâcülmülk'ü sorumlu tutan birçok asker ve komutan toplanmıştır. Bunların sayılarının yirmi bin civarında olduğu söylenmektedir. Ayrıca Terken Hatun Sultan Melikşah'ın ölümü ardından Halife Muktedî'den (1072-1094) oğlu Mahmut adına tahta çıkması için fetva vermesini ve adına hutbe okutmasını istediye de başta Halife bu arzuyu olumlu karşılamamış ancak Terken Hatun'un tehditleri karşısında 25 Kasım 1092 tarihinde hutbeyi Mahmut adına okutmuştur. Terken Hatun ve Berkyaruk saflarında 1093 senesinin ocak ayında Berucird'de karşı karşıya gelen iki ordu arasından Berkyaruk ve taraftarları galip ayrılmış ve Terken Hatun İsfahan şehrine çekilmek zorunda kalmıştır. Ayrıca savaş alanından kaçarken Terken Hatun'dan ayrılan Tâcülmülk yakalanıp Sultan Berkyaruk'un huzuruna getirilmiş olmakla birlikte daha sonra Nizâmülmülk taraftarları tarafından parçalanarak öldürülmüştür.²¹⁷ Sultan Melikşah vefat ettiğinde Bağdat şehrinde bulunan Melik Muhammed Tapar daha sonra Terken Hatun ile birlikte İsfahan'a gitmişse de onların yanından kaçarak o zaman henüz melik olan Berkyaruk'un ordugahına bu sırada orada olan annesinin yanına gelmiş ve Berkyaruk ile beraber hareket etmiştir. Sultan Berkyaruk ile beraber Bağdat'a da giden Melik Muhammed Tapar' a Gence ve yöresinin idaresi verilmekle birlikte onun herhangi bir isyan girişiminde bulunamaması ve hakîm olduğu toprakların yönetiminde kendisine yardımcı olsun diye yanına Atabeg olarak Kutlugtegin görevlendirilmiştir. Uzun bir süre zarfında her ne kadar diğer hanedan üyeleri isyana kalkışıp tahtı ele geçirmeye çalışmışsa da Melik Muhammed Tapar bu tarz girişimde bulunmamıştır. Ancak Vezir Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk Muhammed Tapar'ın yanına gelip onu isyana teşvik etmiş ve 1099 senesinin eylül ayında da Melik'in veziri olmuştur. Sultan Berkyaruk tarafından Melik Muhammed'i kontrol

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 184,185,186.; bkz. Zahirü'd-dîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 98-100.; bkz. Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, 1. Baskı, İstanbul, İÜ Yay., 2001, s. 15-21.; bkz. Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1990, s. 11,12.; Nizâmülmülk'ün öldürülme hadisesi için bkz. Hasan Taşkıran, *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, 1. Baskı, İstanbul, Selenge Yay., 2015, s. 79-85.

altında tutmak için görevlendirilmiş Kutlugtegin ise öldürölmek suretiyle ortadan kaldırölmüş ve böylece isyan girişiminin ilk adımö atölmüştür. Bunun akabinde hakîm olduğu bölgelerde Sultan Berkyaruk adına okunan hutbeyi değiştirip kendi adına okutan Muhammed Tapar daha sonra devletin yönetimini ele geçirebilmek amacıyla Horasan bölgesine yönelmiştir. Bu hadiseler sırasında Sultan Berkyaruk'un veziri Mecdülmölk, Porsukoğulları ve devletin ileri gelen diğer emirleri tarafından öldürölmek istenmiş ve hatta Sultan Berkyaruk' a bu hususta mektuplar yazılarak vezirin öldürölmemesi sonucunda kendilerinin artık Sultan'ın hizmetinde bulunmayacakları bildirilmiştir. Sultan Berkyaruk vezirinin öldürölmeyip yalnızca hapsedilmesi şartıyla onlara Mecdülmölk'ü teslim etmiş olsa da vezir henüz onun canını isteyen devlet adamlarının yanına götürölemeden yolda öldürölmüştür. Böylece oldukça güç kaybetmiş olan Sultan Berkyaruk'un emirleri onun Rey şehrine gitmesini ve kardeşi ile kendilerinin savaşacaklarını belirtmeleri üzere bu fikre uyarak Sultan yola çıktıysa da bazı emirlerin taraf değiştirerek Muhammed Tapar tarafına geçmeleri neticesinde önce Rey şehrine giden Sultan daha sonra İsfahan'a gittiyse de şehre alınmamış ve mecburi olarak Huzistan'a gitmiştir. Ancak onun Rey şehrini terk edip Hüzistan'a gitmesine rağmen annesi Zübeyde Hatun burada kalmış ve Muhammed Tapar'ın şehre hakîm olmasıyla birlikte Vezir Müeyyidülmölk tarafından kaleye hapsedilmiştir. Ancak çok geçmeden 1099 senesi dolaylarında boğdurölmek suretiyle öldürölmüştür.²¹⁸

4.2. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KALEYE HAPSETME

Anadolu Selçuklu Devleti devrinde de kaleye hapsetme hadiselerine birçok örnek bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi henüz bu devletin ikinci hükümdarı olan Sultan I. Kılıç Arslan devrinde Danişmendli Beyi Gümüştekin'in Malatya şehri üzerine düzenlediği seferde Haçlı komutanı Bohemund ve onun kuzeni Richard'ı esir alarak Niksar Kalesi'ne hapsetmesi hadisesidir.

²¹⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 237,238.; bkz. Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Bir Devrin Başlangıcı*, s. 248,249,250.; bkz. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, s. 12-16.; bkz. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 55-59.; bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 180,181.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 198-201.; bkz. Abbas Perviz, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşâhân*, Tahran, 1351 hş., s. 126-130.

1071 senesinde Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'nda Bizans İmparatorunu mağlup edip Anadolu'ya Türkmen yerleşimleri gerçekleşince Papa VII.Gregorius (1073-1085) Hristiyan dünyasını bir araya getirip bu fetihlere engel olmak istemiş ancak başarılı olamamıştır. Ancak Papa II. Urbanus (1088-1099) 1096 senesinde Bizans İmparatorunun da isteği ile profesyonel askerlerden oluşmayan ve başı bozuk kişilerin yoğunlukta olduğu bir orduyu Keşiş Pierre L'ermite komutasında Anadolu üzerine göndermişse de Sultan I. Kılıç Arslan gelen bu ilk Haçlı kuvvetlerini kolayca bozguna uğratmış ve neredeyse tamamen imha etmiştir. Böylece düşmanını oldukça küçük gören Sultan Kılıç Arslan 1097 senesinde gelen ve yüz bin kişilik profesyonel askerden oluşan Haçlı kuvvetlerini ciddiye almamış, önlem almakta gecikmiştir. Bizans Devleti yardımı ile İzmit körfezini geçmiş olan Haçlı birlikleri Anadolu Selçuklu başkenti İznik şehrini kuşattıktan sonra buraya ulaşmış olan Sultan Kılıç Arslan ne kadar uğraşmış ise de kuşatmayı yarıp şehre girmeyi başaramamış ve böylece şehirdekileri kaderine terk etmiştir. Sultan Kılıç Arslan'dan yardım gelemeyeceğini anlamış olan şehir ileri gelenleri ise Haçlı birliklerinin şehri yağmalamasına engel olmak için Bizans ile anlaşma yaparak şehri onlara teslim etmişlerdir. Anadolu Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan, I. Haçlı Seferi'nin vermiş olduğu zarar karşısında oldukça müşkül duruma düşmüş ve devletin merkezini İznik' den Konya şehrine nakletmiştir. Buna karşılık Danişmendli Beyliği vuku bulan bu olaylar neticesinde daha az zarar ile çıkmış olmakla birlikte Sivas, Tokat ve Amasya yörelerinde güçlü bir hakîmiyet sahası inşa etmekteydi.²¹⁹ 1100 senesinde bu hakîmiyet sahasını genişletmeye karar veren Danişmendli Beyi Gümüştekin daha önceleri de yağma akınları düzenlediği Malatya üzerine bu kez doğrudan hücum etmeyi düşünüp şehri hakîmiyet sahası içine dahil etmeyi planlamaktaydı. Bu ülkü ile Malatya üzerine sefere çıkan Gümüştekin'in geldiği haberini alan Malatya Hakîmi Gabriel şehri tek başına Gümüştekin'e karşı savunamayacağı korkusu ve endişesiyle hareket etmiş olsa gerek Antakya Hükümdarı olan ve aynı zamanda İtalya Normanları' nın da Reisi durumunda olan Bohemund'

²¹⁹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 17. Basım, İstanbul, Ötüken Yay., 2020, s.128,129,130.; bkz. Peter Malcolm Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev. Özden Arıkan, 1. Basım, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999, s. 16-20.; bkz. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi Birinci Haçlı Seferleri ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu*, çev. Fikret Işıltan, 2. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1989, c. 1, s. 95-103.; İznik Kuşatması için bkz. Raimundus Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi*, hzr. Süleyman Genç, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yay., 2019, s. 58-66.

dan yardım talep etmiş ve şehrin korunması karşılığında da bura hakîmiyetini kendisine bırakacağına söz vermiştir. Bu teklifin kabulü akabinde harekete geçen Bohemund, Malatya yöresi yakınlarında onun yardıma geleceğinden önceden haber almış olan Gümüştekin tarafından ani bir baskın sonucu kuzeni Richard ile birlikte esir edilmiş ve birlikleri de dağılmıştır. Savaş alanından kaçmayı başaran bir asker derhal hareket etmek koşulu ile Urfa şehrine varmış ve bura hakîmi olan Bodven'e Bohemund'un esir edilmiş olduğu haberini ulaştırmıştır. Gümüştekin üzerine derhal harekete geçen Urfa Hakîm i Bodven'in üzerine geldiği haberini alan Gümüştekin iki ateş arasında kalmak endişesi olsa gerek derhal Malatya kuşatmasına son vererek Danişmendli Beyliği sınırları içine hareket etmiş ve Bodven' de onu takip etmiştir. Ancak Danişmendli Beyliği sınırları içerisinde gerçekleşen bu takibi tehlikeli bulan ve tuzağa düşme endişesi içerisinde olan Bodven bu takibe son vererek Malatya'ya gitmiş ve buranın hakîm iyetini ele almıştır. Gabriel' e şehri koruması için yeteri sayıda asker bırakan Bodven Urfa şehrine dönmüştür. Bohemund ve kuzeni Richard ise Tokat' da bulunan Niksar Kalesi'ne hapsedilmiş ve bu durum Haçlılar arasında büyük bir teessüre sebep olmuştur.²²⁰ Öyle ki onun tutsaklığı gerçekleşecek yeni bir Haçlı Seferi'nin Anadolu'daki güzergahını bile etkileyecektir.

Kaynaklara bakıldığı vakit 1101 tarihinde Haçlı Kuvvetleri'nin seferlerinden tamamen kurtulan Anadolu Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan'ın artık gözünü Anadolu'da ki hakîmiyetini güçlendirmeye çevirmiş olduğunu görmekteyiz. Bu amacının önündeki en büyük engel olarak Danişmendliler'i görmesi ise hiç de olağandışı görülmemelidir. Çünkü henüz 1102 senesinde Danişmend Beyi Gümüştekin Malatya şehrini zapt etmiş ve bu coğrafyadaki hakîmiyet sahasını genişletmişti. Bu durumdan son derece rahatsız olan Sultan I. Kılıç Arslan Malatya üzerine bir sefere çıkmayı planlamakla birlikte öncelikli olarak daha önce babası Süleyman Şah tarafından fethedilen ancak daha sonra 1098 senesinde Haçlılar tarafından zapt edilen Antakya üzerine yürümeye karar vermiştir. Ancak I. Kılıç Arslan sefer yolundayken Danişmend Beyi Gümüştekin Antakya Patriği Bernhard ve Urfa Kontu Bodven dü Burg ile yüz bin dinar karşılığında anlaşarak Bohemund' u serbest bırakmıştır. Bu olaya çok sinirlenen Sultan I. Kılıç Arslan Antakya seferini

²²⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 247,248.; bkz. Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 204,205.; bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 165,166.; bkz. el-Azîmî, *a.g.e.*, s.38.; bkz. Runciman, *a.g.e.*, s. 248,249.

yarıda keserek Gümüştekin üzerine yürümüş ve onu mağlup ederek adamlarını kılıçtan geçirmiştir. Bundan bir süre sonra Gümüştekin'in ölmesi ve topraklarının oğulları arasında paylaşılmasından faydalanan I. Kılıç Arslan Malatya üzerine yürümüş ve şehri ele geçirmiştir.²²¹

Çalışmamız için önem arz eden bir başka hadise de Anadolu Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan'ın vefatı sonrası tahtı kardeşi Tuğrul Arslan'dan ele geçiren Şahinşah'ın kardeşleri Melik Mesud, Arab ve Tuğrul Arslan'ı Malatya Kalesi'ne hapsedmesidir.

Babası Sultan I. Kılıç Arslan'ın ölümü sonrası Melik Tuğrul Arslan Anadolu Selçuklu tahtına çıkmış olsa da bu sırada Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Muhammed Tapar'ın yanında bulunan Şahinşah ya kaçarak ya da Sultan Muhammed tarafından serbest bırakılması sonucunda Malatya'ya gelmiş ve kardeşleri Melik Musut, Arab ve Tuğrul Arslan'ı Malatya Kalesi'ne hapsedmiştir. Sultan Şahinşah'ın Bizans İmparatoru ile girmiş olduğu çatışmalar neticesinde barış yapıp Konya'ya dönerken Sultan'a karşı olan bir emir Melik Mesud'u hapsedildiği yerden kurtararak onu Danişmend Emir Gazi'ye götürmüş ve onun saltanatı için mücadele etmişlerdir. Hatta Sultan bahsini ettiğimiz Bizans-Selçuklu anlaşması neticesinde İstanbul'dan dönerken Emir Gazi'nin Sultan Şahinşah'ı pusuya düşürerek ele geçirmesi ve akabinde gözlerine mil çekilip hapsedilmesiyle birlikte taht da İzzeddin Mesud'a (1116-1155) geçmektedir. Ancak ihtilafli olan bu mesele bazı kaynaklarda Emir Gazi'nin Sultan Şahinşah'ı pusuya düşürüp ele geçirdikten sonra İzzeddin Mesud'u ve kardeşlerini Malatya Emirlerinin hapsedildiği yerden kurtarmak kaydıyla tahta geçirdikleri şeklindedir. Ancak yine bazı kaynaklarda Sultan İzzeddin Mesud'un hapsedildiği yerden kurtarıldığı aktarılırken onun kardeşleri Arab ve Tuğrul Arslan'ın ise hapsedildikleri yerde bırakıldıkları belirtilmektedir. Bu bize Sultan İzzeddin Mesud'un kardeşlerini taht için bir tehlike olarak gördüğünü ve bu tehlikeyi bu şekilde bertaraf ettiğini düşündürmektedir. Zaten o, gözlerine mil çekilen kardeşi Şahinşah'ı

---

²²¹ Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, 2. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2014, s. 56,57.; bkz. Işın Demirkent, "Kılıcarslan I", *DİA*, Ankara, TDV Yay., 2002, c. 25, s. 398.; bkz. Gregory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 341,342.

bir süre sonra kör olmadığından şüphelenerek boğdurmak kaydıyla katletmiştir. Bu olay dahi bize sultanın iktidarını tehlikeye atmak istemediğinin bir kanıtıdır.²²²

Bu konuya bir diğer örnek de Sultan II. Kılıç Arslan'ın, kardeşi Şahinşah'ın çocuklarını hapsedirmesidir. Onların hapsedilmiş olduklarını Nureddin Mahmud'un, Sultan II. Kılıç Arslan' dan serbest bırakılmalarını istemesinden anlamaktayız.²²³

Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleyman Şah'ın (1196-1204) Saltuklu Hükümdarı Nasreddin Muhammed'i hapsedirmesi de konumuz açısından ilgi çekici görünmektedir.

Sultan, Bizans'a karşı almış olduğu başarılar ve devlet içerisindeki hakîmiyetini güçlendirdikten sonra Doğu Anadolu coğrafyasında hakîmiyet sahasını güçlendirerek Türk Birliğini kurma gayesini edinmiştir. Bu amaçla Sultan Rükneddin öncelikle Malatya hakîmî olan kardeşi melik Mu'izzüddin Kayserşah üzerine sefere çıkmış ve ona karşı muzaffer olarak 1200 senesinde bu toprakları kendi hakîmiyeti altına almış ve Türk Birliği gayesinde önemli bir adım atmıştır. Diğer Türk bey ve meliklerine de hakîmiyetini kabul ettirmiş olan Sultan Rükneddin Süleyman Şah Doğu Anadolu'nun kapısı olarak gördüğü ve Saltukluların hüküm sürdüğü Erzurum'u elde etmek istemiştir. Sağlam surlara ve kaleye sahip olan bu şehir önceden beri gerçekleşen ticaret sebebiyle zenginleşmiştir. Hem ticaret hem de askeri güç bakımından Anadolu coğrafyası için önemli bir yere sahip olan bu şehre ayrı bir önem veren Sultan Rükneddin Gürcüler' in akınları sonucu zor durumda kalan bu kadim yerleşim yerini ele geçirmeye karar vermiştir. Öyle ki Gürcüler, Kıpçaklar ile bir ittifak kurarak Erzurum'a kadar gelmiş şehre giremeseler de surların dışındaki halkı esir alarak korku salmışlardı. Her ne kadar Saltuklu Beyi Nasreddin Muhammed ve oğulları şehri müdafaa etmiş olsalar da bu coğrafya üzerindeki işgalci emellerinden vazgeçme niyetinde olmayan Gürcüler Kars şehrine yönelmiş ve burayı ele geçirmişlerdir. Tehlikenin farkında olan Sultan Rükneddin öncelikle Harput seferine çıkmış ve daha sonra Erzincan'a gelerek Gürcistan üzerine sefere çıkmak için hazırlıklara başlamıştır. Anadolu'daki en güçlü Türk hükümdarı konumunda yer alan Sultan Rükneddin diğer

---

²²² Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2003, s. 32-34.; bkz. Anna Kommena, *a.g.e.*, s. 499,500.; bkz. Claude Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, 1. Baskı, İstanbul, E Yay., 1979, s. 105.

²²³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 229.

Türk beylerini de yanında Gürcü istilalarına karşı sefere davet etmiş ve daveti diğer beyler arasında icabet ile sonuçlanmıştır. Ancak kaynaklarda tartışmalı bir konu olarak yer alan Saltuk Beyi Nasreddin Muhammed'in bu davete zamanında icabet etmediği yahut zaten Erzurum üzerinde bir gayesi olan Sultan'ın bir bahane ile onu tutuklatarak hapsedtirmesidir. Sultan Rükneddin onu hapsedtikten sonra Erzurum'a yönelmiş ve şehri 1202 senesinde hakîmiyeti altına alarak Saltuk oğullarının hükümranlığına da son vermiştir. Konumuz bakımından önemli bir yere sahip olan bu tutuklatma olayı ve Erzurum'un fethi neticesinde Gürcü sınırlarına ulaşmış olan Sultan Süleyman asıl gayesi olan Gürcistan üzerine sefere çıkmıştır.²²⁴

Konumuz açısından bu seferde de gerçekleşen olaylar önemli bir yer tutmaktadır. Sultan Süleyman Şah, Sivas'a gelerek Gürcü seferi için hazırlıklara başlamasının yanında Gürcü Kraliçesi Thamara'ya elçi vasıtasıyla bir mektup yazmış ve onun din değiştirmek süratiyle kendisiyle evlenmek istediğini bu mektupta belirtmiştir. Bunun aksinde İslam'ı kabul etmeyen herkesi katledeceğini açık ifadeler ile kraliçeye iletmiştir. Bu mektuba rağmen ülkesinde ordu toplayan Kraliçe Thamara askerleri ile birlikte Selçuklu elçisi yanında olmasına rağmen ordusunun başında Zakaria, Şalva ve İvane gibi komutanlar ile Selçuklu ordusu üzerine yürüdü. Kars yöresine geldiğinde elçiyi Sultan Süleyman Şah'a göndererek onun isteklerini reddettiğini ve ordusu ile geldiğini bildirdi. Bunun üzerine Erzurum'dan hareket eden Selçuklu ordusu Micingerd Kalesi taraflarında ordugâh kurdu. Ancak Gürcüler ani bir baskın ile Selçuklu ordugâhına saldırdı ve bu sırada sultanın çetr'ini taşıyan çetr-dâr'ın atının ayağı yerdeki bir çukura girdi ve sultanın çetr'i yere düştü. Sultanın öldüğünü sanan beyler ve askerler paniğe kapılarak büyük bir kargaşaya sebep oldular. Her ne kadar sultan beylerine ve askerlerine seslenmiş olsa da kargaşa bir türlü bastırılmadı ve Türk ordusu mağlup oldu. Sultan Süleyman Erzurum'a çekilmek suretiyle bu yenilgiden kurtulmuş olsa da onun birçok bey ve askeri Gürcüler'in eline esir düşmüştür. Bu beylerden bir tanesi de Erzincan Mengücek hükümdarı Behram-şâh'dır. Kraliçe Thamara elde etmiş olduğu esirleri birlikte Tiflis'e götürmüş ve Behram-şâh hariç diğerlerini ülkedeki kalelere hapsedtirmiştir. 1202 senesinde gerçekleşen bu

²²⁴ Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara, TTK Yay., 2006, s. 73-78.; bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Târîhi*, 3. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1993, s. 17-20.; bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 275-277.

olaylar da bize kalelerin birer hapisane görevi gördüğü konusunda önemli bir kanıt sunmuştur.²²⁵

Konumuz için bir diğer örnek de Anadolu Selçuklu Sultanı III. Kılıç Arslan'ın amcası Sultan Gıyâseddin Keyhusrev tarafından tahtan indirildikten sonra Konya yakınlarında yer alan Gâvale Kalesi'ne hapsedilmesidir.

Kaynaklar incelendiğinde Sultan Keyhusrev Konya'ya girdiğinde yeğeni III. Kılıç Arslan'a babasının melikken hakîm olduğu Tokat'ı verdi. Ancak onun hemen Konya'dan ayrılarak Tokat'a gitmesini tehlikeli bulan sultan öncelikle onu Gâvale Kalesi'ne göndermiş ve burada birkaç gün beklemesini böylece taht değişikliğinden dolayı ortalığın hararetinin dineceğini söylemiştir. Ancak Sultan III. Kılıç Arslan bu kaleden Tokat'a gidememiş ve burada hapis tutulmuştur.²²⁶

Çalışmamız için büyük bir öneme sahip olan bir diğer örnek ise Sultan I. Alâeddin Keykubad 'ın henüz melikken ağabeyi Sultan İzzeddin Keykâvus tarafından Malatya yakınlarındaki Minşar Kalesi'ne hapsedilme hadisesidir.

Henüz Sultan Gıyâseddin Keyhusrev vefat etmişken devlet ileri gelenleri onun tahtına oğlu İzzeddin Keykâvus'un geçmesini uygun bulmuşlar ve onu bu maksatla idareciliğini yaptığı Malatya'dan Kayseri'ye davet etmişlerdir. 21 Temmuz 1211'de Kayseri'de devlet ileri gelenlerinin isteği doğrultusunda sultanlığını ilan etmesine rağmen kardeşi Alâeddin Keykubad bu durumu kabullenmemiş ve tahtta hak iddia etmek maksadıyla Tokat' dan Kayseri'ye ağabeyi üzerine ordusu ile birlikte hareket etmiştir. Amcası Erzurum meliki Mugiseddin Tuğrul Şah, Danişmendli Zahirreddin İli ve Ermeni Kralı'nı da saflarına katarak ordusunu güçlendiren Melik Alâeddin Keykubad ağabeyi Sultan İzzeddin Keykâvus'u Kayseri'de kuşatma altına aldı. Kuşatmada üstün durumda olan Alâeddin ağabeyini oldukça müşkül durumda bırakmış öyle ki sultan devlet adamlarıyla yaptığı toplantıda şehirden gece yarısı Konya'ya kaçarak orada kardeşine karşı tahkimat yapmayı teklif etmiş ancak bu fikir toplantıdakiler tarafından yakalanma riskinin muhtemel olmasından dolayı makul bulunmamıştır. Ancak Kayseri valisi olan Celâleddin Kayser, Alâeddin ve

²²⁵ Kaya, *a.g.e.*, s. 83-88.; bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 278-283.; İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 91-95.; bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 62.

²²⁶ Tuncer Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211)*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1997, s. 31.

müttefiklerini birbirinden ayırmanın mümkün olabileceği fikrini sunduktan sonra onun bu fikri uygun bulunmuş olacak ki harekete geçmiş ve öncelikle Ermeni Kralını bu taht mücadelesinde taraf olmaması hususunda ikna etmiştir. Önce Ermeni Kralı'nın ve daha sonra da amcasının kendi saflarından ayrılarak hakîmiyet bölgelerine çekilmeleri dolayısıyla zayıf duruma düşen Melik Alâeddin muhasaradan vazgeçerek Ankara şehrine gelmiş ve kaleye kapanarak bir kuşatmaya karşı müdafaa hazırlıklarına başlamıştır.²²⁷ Böylece kardeşi Melik Alâeddin'in kuşatmasından kurtulmuş olan Sultan İzzeddin Keykâvus Konya'ya giderek tahta oturmuştur. Devlet işlerini bir düzene soktukten sonra Sultan hala kendisine ve saltanatına karşı bir tehdit olarak gördüğü kardeşi Melik Alâeddin üzerine ordusunu ve muhasara silahlarını topladıktan sonra 1212 senesinde Ankara üzerine sefere çıktı. Uzun bir muhasara olması sebebiyle her iki tarafında zorluklar çekmesine rağmen bu şehri almaya ve kardeşini bir tehdit olmaktan çıkarma amacına sıkı sıkıya bağlı olan sultan şehrin dışına da askerleri ve hayvanları için kışın barınabilmeleri amacıyla birçok ev ve barınaklar inşa ettirmiştir. Hatta o, buraya bir medrese dahi inşa ettirmiş ve şehrin alınması koşuluyla buraya birçok zengin vakıflar yapmayı vadetmiştir. 1213 senesinin baharında artık iyice müşkül durumda olan şehir halkı ve onların ileri gelenleri Melik Alâeddin ile görüşerek müdafaanın daha fazla mümkün olamayacağını ona iletilmişlerdir. Durumun zorluğunun farkında olan Melik Alâeddin ağabeyine haber yollayarak kendisinin ve şehir halkının canına zarar gelmemesi koşuluyla şehri ona teslim edeceğini bildirmiştir. Böylece Sultan İzzeddin Keykâvus şehre girip hakîmiyetini sağlamışken Melik Alâeddin ise şehirden çıkarılmak suretiyle Malatya yakınında yer alan Minşar Kalesine hapsedilmiştir.²²⁸ Onun mahkumiyetten kurtuluşu ancak ağabeyi İzzeddin'in ölümüyle mümkün olmuştur. Sultan İzzeddin vefat ettikten sonra bazı rivayetlere göre kendi vasiyeti gereği bazı rivayetlere göreyse devlet adamlarının hanedan mensupları içerisinde en cesur, en bilge ve en saltanata yatkın kişinin melik Alâeddin Keykubad olduğuna karar vermesinden dolayı Seyfeddin Ayaba tarafından hapisten çıkarılmış ve akabinde tahta çıktığı ilan edilmiştir.²²⁹ Konumuz için önemli bir hapsedme

---

²²⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 134-139.

²²⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, c. 1, s. 154-160.; bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, hzr. Salim Koca-Sinan Tarıfci, 1. Baskı, İstanbul, Kronik Yay., 2020, s. 107-117.; bkz. Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1997, s. 21-28.; bkz. Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2003, s. 14-17.

²²⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 318,319,322,323,348.

hadisesinin yanı sıra burada devlet adamlarının saltanat üzerindeki etkisini de görmekteyiz.

Yukarıda belirttiğimiz Sultan Alâeddin Keykubad ve ağabeyi Sultan İzzeddin Keykâvus'un tahta çıkmalarında büyük etkiye sahip olan devlet adamları elde ettikleri güç sayesinde devlet içerisinde sultana karşı bir otorite haline gelmiş ve bu da mutlak hakîmiyete sahip olan sultanı rahatsız etmiştir. Bu sebeple Sultan Alâeddin Keykubad ve aşağıda isimlerini belirteceğimiz devlet adamları arasında konumuz açısından önemli bir yere sahip birtakım hadiseler cereyan etmiştir.

Gıyâseddin Keyhusrev, İzzeddin Keykâvus ve akabinde Sultan Alâeddin Keykubad 'ın da tahta çıkışında rol oynayan emirler maiyetlerindeki hizmetlilerin çokluğu ve devlet içerisindeki kudretleri dolayısıyla Sultan Alâeddin Keykubad 'ı rahatsız etmişler ve saltanat için tehdit olarak algılanmışlardır. Sultan onların olmadığı toplantılarda çokça şikayetlerini dile getirmekten geri kalmıyor ve bu da iki taraf arasında laf gidiş gelişleriyle daha da çatışmalı bir hâl alıyordu. Zaten Sultan Alâeddin daha önce ağabeyi ile girdiği taht mücadelesinde Sultan İzzeddin tarafında yer almış olan bu devlet adamları hakkında henüz en başında olumsuz düşünceler içerisindeydi ve onların daha da güçlenmesi Sultan için büyük bir tehdit arz ediyordu. Sultan Alâeddin'in rahatsız olduğu kadar devlet adamları da ondan rahatsızdılar. Bu sebeple onlar Seyfeddin Ayaba'nın köşkünde bir ziyafet tertip ederek sultanı burada alaşağı edip tahttan indirmeyi ve yerine kardeşi Koylu hisar meliki olan Celâleddin'i tahta çıkarmayı planlamışlardır. Ancak bunu Hokkabaz oğlu Seyfeddin vasıtasıyla haber almış olan sultan bu toplantıya bir mazeret belirterek katılmamış ve akabinde yanında güvendiği Seyfeddin ve Emir Komnenos olmak suretiyle Antalya'ya gitmiştir. Ancak Antalya emiri Mübarizüddin Ertokuş'un devlet adamlarıyla olan yakın münasebetinden dolayı burada kendisini güvende hissetmeyen sultan kışı geçirdikten sonra Kayseri'ye giderek devlet adamlarına karşı alacağı tedbirleri buradan gerçekleştirmeyi uygun bulmuştur. Sultan öncelikle beylerin meclis toplantılarına silahlı adamları ile gelmelerini yasaklamış ve ardından sarayda düzenlediği bir toplantıda Seyfeddin Ayaba, Mübarizüddin Behramşah, Bahaeddin Kutluğca ve toplantıya katılan diğer beyleri tutuklatarak ev hapsine mahkûm etmiştir. Bu beylerden Mübarizüddin Behramşah Zamantı Kalesi'ne hapsedilmiş ve Bahaeddin Kutluğca ise

Tokat'a gönderilmek suretiyle hapsedilmiştir.²³⁰ Seyfeddin Ayaba ise idam edilmiştir. Kimi devlet adamını hapsedmiş kimini ise idam etmiş kimini de sürgün etmiş olan Sultan Alâeddin Keykubad böylece mutlak idaresini sağlamış devlet içerisinde çok başlılığa müsaade etmemiştir. Bu hadisede de kalelerin önemli kişilerin hapsedilmesindeki önemini görmekteyiz.²³¹

Konumuz için bir diğer önemli örnek de Artuklu Hükümdarı İlgazi ve yeğeni Belek'in 1122 senesinde Urfa Haçlı Kontu Joscelin, Galeran ve akabinde 1123'de de Kudüs Haçlı Kralı II. Baudouin'i esir alarak Harput Kalesi'ne hapsedmesi hadisesidir.

1122 senesinde İlgazi ve yeğeni Belek Urfa Haçlı Kontluğu üzerine sefer düzenlemiş olsalar da bir çarpışma olmadan iki tarafta geri çekilmişti. Ancak Malatya şehrine dönmekte olan Belek'i Joscelin ve Galeran takip etmekteydi ve bu sebeple aralarında bir çatışma vuku buldu. Gerçekleşen savaş neticesinde Belek tarafından kılıçtan geçirilen Haçlılar neredeyse yok oldular ve birçoğu da esir alındı. Esir alınanlar arasında Haçlı kontu olan Joscelin ve Galeran'da bulunmaktaydı. Belek onları Harput kalesine hapsedti ve bu durum Haçlılar arasında büyük bir üzüntüye sebep oldu. 1123 senesinde Kral Baudouin Harput' da tutsak tutulan Haçlı kontlarını kurtarmak maksadıyla harekete geçmiş olsa da Belek ani bir baskın ile Haçlıları kılıçtan geçirdi ve Kral Baudouin'i esir alarak onu da Harput kalesine hapsedti. Ancak İbnü'l Esir bu yıl olaylarını anlatırken Haçlıların bazı adamları satın alarak kaleyi ele geçirdiklerini ve böylece Kral Baudouin'in kaleden geceleyin ayrılarak ülkesine

---

²³⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, c.1 s. 283-289.; bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 360-363.; bkz. Uyumaz, *a.g.e.*, s. 25-29.; bkz. Yavuz Selim Burgu, *Anadolu Selçukluları Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, 1. Baskı, İstanbul, Selenge Yay., 2011, s. 116-121.

²³¹ Nereye hapsedildiklerini tam olarak kaynaklar belirtmemiş olsa da konumuz için önemli bir hadise olan Erzincan hakimi Davut-şah' ın emirlerini hapse atırması ilgimizi çekmektedir. Celâleddin Harezmsah Moğol baskısı sonucu Azerbaycan coğrafyasına yerleştikten sonra daha da güçlenebilmek ve Moğollara karşı yeni ittifaklar edinebilmek amacıyla Doğu Anadolu'daki Anadolu Selçuklu Devleti'nin hakimiyetini kabul etmiş beyler ile iletişime geçmiştir. Bu durumdan son derece rahatsızlık duyan Sultan Alâeddin Keykubad sınırlarının güvenliğine karşı bu girişimi bir tehdit olarak görmüş olacak ki Erzurum ve Erzincan beylerinin hükümranlılığına son vererek buraları tamamen kontrolü altına almaya karar vermiştir. Bu sırada Sultan Alaeddin'in himayesinden çıkmayı amaçlayan Erzincan hükümdarı Davut-şah' ı uyaran ve bu kararından vazgeçirmeye çalışan emirler hapse atıldı ve bazıları da kaçarak sultana sığındılar. Sultan diğer emirlerinde serbest bırakılması ve mallarının kendilerine iade edilmesi hususunda bir mektubu Davut-şah' a kaleme alıp göndermiş olup önceleri bu mektuba olumsuz yaklaşan Erzincan Hükümdarı sonradan hükümdarlığının tehlikeye düşeceği endişesiyle mektuba olumlu yanıt vererek emirleri serbest bırakmıştır. Sultan bu emirleri birçok ihسانlarda bulunduktan sonra yeni topraklar vermiştir. (Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 374,375.)

gittiğini söyler. Ancak Osman Turan bu hadisede sadece birkaç esirin kaçmaya muvaffak olduğunu belirtir ve Kral'ın kaçtığından bahsetmez.²³²

Çalışmamız için önemli bir yere sahip olduğunu düşündüğümüz Harizmli emir olan Kayır Han, Anadolu Selçuklu Devleti şehzadeleri Melik İzzeddin ve Rükneddin'in Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in Vezir Sâdeddin Köpek'in kışkırtması sonucu Pınarbaşı ve Borgulu kalelerine hapsedilmeleri hadiselerine değineceğiz.

Büyük Sultan Alâeddin Keykubad ölmeden evvel varisi olarak oğulları Keyhusrev, İzzeddin Kılıç Arslan ve Rükneddin arasından İzzeddin'i seçmiş ve kendisinden sonra onun tahta geçirilmesini emirlerine duyurmuştur. Ancak Sultan, Keykûbâdiye Sarayında vefat ettikten hemen sonra taht mücadelesi vuku bulmuş ve Melik Gıyâseddin'i destekleyen devlet adamları Şemsettin Altun-aba, Tâceddin Pervâne, Cemâleddin Ferruh Lâlâ, Sâdeddin Köpek ve Gürcü Zahir üd-devle onu derhal Keykûbâdiye'den Kayseri'deki saraya götürerek sultanlığını ilan ettiler. Harizm beylerinin başı konumundaki Kayır-han her ne kadar Sultan Alâeddin Keykubad 'ın vasiyeti olan Melik İzzeddin Kılıç Arslan'ı tahta geçirmek istediye de bunda başarılı olamamış ve mecburen Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'e biat etmiştir. Ancak onun taht mücadelesinde büyük bir rol oynayan ve her daim yanında olan Sâdeddin Köpek, Sultanı, hükümdarlığının kardeşi İzzeddin'e bağlı Harizmli beylerin güçlü bir konumda oldukları müddetçe tehlikede olacağını ve bu sebeple onların hapsedilmesinin uygun olacağı fikrine inandırması sebebiyle Kayır-han Sultanın emri ile yakalanıp Pınar-başı kalesine gönderilmiştir. Burada zindanda tutulan Harizm beyi zincirlere vurulmuş ve ağır bir hapis hayatı yaşamıştır. Bu duruma uzun bir süre dayanamayan Kayır-han vefat etmiştir. Onun vefatından sonra büyük bir endişeye kapılan Harizm beyleri Selçuklu hakîmiyetinden ayrılarak Kayseri'yi terk ettikleri surette geçtikleri yerleri de yağma etmekten geri durmadılar. Harizm beyleri Doğu Anadolu'da birçok yeri ele geçirip Anadolu Selçuklu Devletinin bu bölgedeki hakîmiyetine büyük bir darbe vurdular. Sâdeddin Köpek'in kendine karşı rekabet

²³² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 468,469.; bkz. Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 271-274.; bkz. Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 72-74.; bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 192,193.; bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 149-153.; bkz. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1987, s. 20-38.; bkz. Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2003, s. 7.

edebilecek devlet adamlarını ortadan kaldırma girişimi Kayır-han ile başlamakla birlikte onunla son bulmamış Şemseddin Altun-aba ve Tâceddin Pervâne'yi de sultanın çevresinden uzaklaştırmıştır. Sultan bu beylerin bertaraf edilmesinden sonra Melik İzzeddin Kılıç Arslan'ın validesini Ankara'da yayının kirişi ile boğdurtmak suretiyle öldürmüştür. Bununla da yetinmeyen Sultan kardeşleri Melik İzzeddin ve Rükneddin'i Borgulu kalesine hapsedmiştir.²³³

Çalışmamız için önem arz eden bir başka örnek ise Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un devlet ileri gelenlerini farklı kalelere hapsedme hadisesidir.

Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev vefat ettiğinde geride taht mirasçısı olarak büyük bir aşkla bağlı olduğu Gürcü Hatun'dan olan Melik Alâeddin Keykubad, Konyalı Hristiyan bir hatundan olan Melik İzzeddin Keykâvus ve yine Konyalı bir Hristiyan hatundan olan Melik Rükneddin Kılıç Arslan'ı bırakmıştı. Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev veliâht olarak çok sevdiği Gürcü Hatun'dan olan oğlu Alâeddin Keykubad 'ı seçmiş olsa da onun vefatı ile beraber yine devlet adamlarının güçleri ortaya çıkmış ve daha büyük yaşta olan şehzade İzzeddin Keykâvus tahta çıkarılarak sultan ilan edilmiştir. Ancak bu şehzade dahi çocuk yaşta olmasından dolayı devlet idaresi onu tahta çıkararak devlet adamlarında kalmış ve bu da onlar arasında zamanla bir güç çatışmasına sebep olmuştur. Buna göre Şemseddin Muhammed İsfahânî vezirlik makamına otururken Celâleddin Karatay saltanat nâibi makamına, Has-Oğuz beglerbegi, Fahreddin Ebûbekir ise pervâne makamına oturmuştur. Ancak bu iş birliği çok uzun sürmemiş beglerbegi Has-Oğuz ve atabeg Rûzbe vezirin iktidarını tehdit edecek kadar güçlenme yoluna gitmişlerdir. Bu durumdan haberdar ve de son derece rahatsız olan vezir pervâne makamına sahip olan Ebûbekir ve Emîr-i dâd makamına sahip Nusret ile anlaşarak tehdit teşkil eden beyleri ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Bu sebeple öncelikle Akşehir ve Iğın yörelerindeki ayak takımından olan kimseleri çeşitli ihsanlar neticesinde kendilerine bağlamışlar ve akabinde vezirin sarayı yanında yer alan gulâm-hânelere yerleştirmişlerdir. Onlara kuzu parolası söylendiği zaman derhal vezir sarayının kapıları kapanmış ve onlarda tehdit olarak görülen beyler Has-Oğuz ve Rûzbe'yi öldürmüşlerdir. Böylece vezir iktidarına karşı bir tehdit olarak

²³³ İbn Bibi, *a.g.e.*, c. 2, s. 19-27.; bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 423,424,427,428,429,430.; bkz. Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2009, s. 39-47.

gördüğü iki güçlü devlet adamından kurtulmuştur. Ancak bu sefer de Emir Ebûbekir ve Nusret devlet içerisinde güç kazanmaya başlamış bu durum da veziri rahatsız etmiştir. Vezir İsfahânî bu sebeple Erzincan subaşısı olan Şerefeddin Mahmud'u Konya'ya davet etmiş ve o da kendi askerleri ile birlikte şehre gelerek burada görevine başlamıştır. Bundan sonra tehdit teşkil eden Ebûbekir ve Nusret'i ortadan kaldırmayı amaçlayan vezir öncelikle bu iki beyi birbirinden ayrı düşürmek gerektiğini anlamış ve bu doğrultuda Nusret'i daha önce Moğol ülkesine yola çıkmış olan Melik Rükneddin Kılıç Arslan'a katılması için Sivas'a göndermiştir. Ebûbekir vezirin bu girişimini anlayıp tek kaldığının farkına varınca Konya Ahileri ile anlaşmak istediye de onlar bu ittifaka yanaşmamışlar ve onu yalnız bırakmışlardır. Hatta onlar Ebûbekir ve diğer muhaliflere karşı Şemseddin Yav-taş beyi Konya subaşılığına getirmişler böylece şehri muhaliflere karşı güvenceye almışlardır. Sultan ve beraberindeki devlet ileri gelenleri Sivas'a geldiklerinde Emir Nusret'i yakalamışlar ve onu Hafik Kalesine hapsedmişlerdir. Daha sonra Sultan, Ebûbekir ve oğlunun yakalanmasını emrettiği bir mektubu Konya'ya ulak vasıtası ile göndermiş ve bu emir gereğince Ebûbekir Dârende Kalesi'ne oğlu ise Kâhta Kalesine hapsedilerek bertaraf edilmişlerdir. Çok geçmeden de yayın kirişi ile boğdurulmak süratiyle öldürülmüşlerdir.²³⁴

Çalışmamıza örnek teşkil eden bir başka hadise ise Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan'ı önce Amasya ve daha sonra da Borgulu Kaleleri'ne hapsedmesidir.

Bilindiği üzere Sultan İzzeddin Keykâvus'un Alâeddin Keykubad ve Rükneddin Kılıç Arslan isimli kardeşleri bulunuyordu ve bunlar da ağabeyleri gibi taht üzerinde hak sahipleriydi. Daha önce Moğol Hükümdarı, Sultan İzzeddin'i huzuruna çağırmış ancak sultan devlet içerisindeki karışıklıkları bahane ederek kardeşi Melik Rükneddin'i Moğol ülkesine göndermişti. Rükneddin burada Moğol hükümdarını etkilemiş olacak ki ona Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarlığı verilmiş ancak Melik Rükneddin Anadolu'ya döndüğünde ağabeyi Sultan İzzeddin ile giriştiği taht mücadelesini kaybederek af dilemiştir. Özellikle devlet işlerinde çok etkili olan Celâleddin Karatay kardeşler arasındaki ilişkilere müdahalelerde bulunmuş ve geçici de olsa bir barış ortamı yaratmıştır. Ancak onun vefatı ile birlikte kardeşler arasındaki

²³⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, c. 2, s. 88-99.; bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 477-482.

mücadele tekrar gün yüzüne çıkmış ve Melik Alâeddin Keykubad iktidar arzusuyla Moğol desteğini arkasına alabilmek için önce Batu Han'a ardından da Moğol ülkesinde bulunan büyük han olan Mengü Han'a gitmek için yola çıkmıştır. Ancak o Erzurum'da konakladığı bir gece sebebi belli olmaksızın vefat etmiş ve böylece taht mücadelesi iki kardeş arasında kalmıştır. Melik Alâeddin Keykubad 'ın şüpheli ölümü birçok kuşku uyandırmaktadır. Onun Moğol hükümdarına gitmekte olduğunu bilen kardeşleri belki de Melik Alâeddin'in canına kıymışlar ve böylece bir rakibi ekarte etmişlerdir. Bizim bu söylemimiz bir varsayımdan öteye gitmemekle birlikte olası bir ihtimal olarak göz ardı edilmemelidir. Bunun akabinde Konya'da bulunan iki kardeşin arası da git gide açılmış olmakla birlikte Sultan İzzeddin gençliğinin vermiş olduğu toyluk ile gerçekleştirmiş olduğu uygunsuz davranışlar birçok devlet adamını rahatsız etmekte ve bu durum onun aleyhine gelişmekteydi. Bu durumda ondan rahatsız olan beyler Melik Rükneddin'in çevresinde toplanmaya başlamışlar ve bu da melikin saltanat arzusunu güçlendirmiştir. Melik Rükneddin bu olaylar neticesinde bir gece kılık değiştirmek suretiyle saraydan kaçmış ve Kayseri'ye giderek sultanlığını ilan etmiştir. Melik Rükneddin etrafında toplanan beyler ve askerlerin çokluğundan güçlü konumda yer alsa da Sultan İzzeddin'in veziri İzzeddin Muhammed boş durmamış ve birçok paralı asker toplayarak sultanın ordusunu güçlendirmiştir. İki taraf arasında gidip gelen elçiler neticesinde toprak paylaşımı hususunda bir anlaşma gerçekleşmeyince iki ordu Ahmed-hisar'da karşı karşıya gelmiş ve ilk çarpışmada olduğu gibi yine Melik Rükneddin savaş meydanında yenilgiye uğramıştır. Savaş meydanından kaçarak Develü'den Sîs'e gitmeye çalışan Melik Rükneddin yolda Türkmen bir grup tarafından yakalanmak suretiyle Arslan Doğmuş'a götürülmüş ve o da meliki, Sultan İzzeddin'in yanına Kayseri' de ki Keykübâdiye sarayına götürmüştür. Sultan, kardeşini büyük bir sevgi ile karşılamış ve kendisine türlü ihسانlarda bulunmuş olmasına rağmen onu önce Amasya kalesinde ve daha sonra da Borgulu kalesinde hapiste tuttu.²³⁵ Ancak Aksarâyî eserinde Melik Rükneddin'in Burdur kalesinde hapsedilmiş olduğunu ve başına da Sultan İzzeddin'in dayısı olan Kir Hâye'nin görevlendirilmiş olduğunu belirtmektedir.²³⁶

---

²³⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, c. 2, s. 136-142.

²³⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 491-494.

Çalışmamıza başka bir örnek olarak da aşağıda bahsi geçen hadiseleri verebiliriz.

Sultan İzzeddin Keykâvus kardeşi melik Rükneddin Kılıç Arslan ile girmiş olduğu taht mücadelesini Moğolların melik Rükneddin tarafında yer almasından dolayı kaybetmiş ve mecburen İstanbul'a Rum hükümdar Mihael Paleologos'un yanına iltica etmek zorunda kalmıştır. Oldukça iyi karşılanan sultan burada emrine verilen askerlerle ve hizmetlilerle aynı bir hükümdar gibi yaşamış ve Rum hükümdardan da tahtını tekrar ele geçirebilmek için askeri güç desteği vaadi almıştır. Bu sıralarda Moğol Altun-ordu devleti hükümdarı Berke Han (1256-1266) İslam dinini kabul ederek Moğollar ile düşman olmuş buna karşılık da bu büyük düşmana karşı yanında yer alacak bir müttefik arayışı içerisine girmiştir. Aynı tarihler içerisinde İstanbul'da bulunan devrik Sultan İzzeddin' de tahtını tekrar elde edebilmek amacıyla müttefik arayışı içerisine girmiş ve o da aynı Berke Han gibi Mısır Memlük hükümdarı Baybars'a (1260-1277) 1263 senesinde elçi göndermiştir. İki elçi heyetinin de aynı tarihte Sultan Baybars tarafından kabul edilmesi ve müttefiklik ilişkilerinin kurulması dolayısıyla İlhanlı Moğol hükümdarlığına karşı İzzeddin Keykâvus, Berke Han ve Baybars arasında bir cephe oluşmuştur. Bu sıralarda İstanbul hükümdarı Mihael ile Baybars arasında da dostane ilişkiler olmakla birlikte bu iyi ilişkiler Moğol İlhanlı Hükümdarı Hülâgü'nün Mihael üzerine uygulamış olduğu baskı neticesinde son bulmuş ve ilişkiler bozulmuştur. Moğolların baskısı sonucu Sultan Baybars'a karşı dostane tutumunu değiştiren Mihael önce Baybars'ın Berke Han'a gönderdiği elçileri İstanbul'dan geçerken yakalatıp mallarına el koymuş ardından da yine Hülâgü Han korkusu ile Sultan İzzeddin'e karşı düşmanca tavır içerisine girmiş ve onu 1262 senesinde Meriç nehri havzasında bulunan Enez Kalesine hapsedmiştir. Mihael'in bu düşmanca tutumu üzerine Berke Han 20.000 kişiden oluşan mükellef bir orduyu Balkanlar'daki Bizans toprakları üzerine göndermiştir. Bu harekât karşısında oldukça çaresiz kalan Mihael bir müdahalede bulunamamış ve Berke Han'ın askerleri Enez'e gelerek Sultan İzzeddin'i kurtarmışlardır. Berke Han Sultan İzzeddin'e türlü ihsanlarda bulunmasının ardından ona Suğdak ve Solhad beldelerini vererek Sultan İzzeddin'in iyi bir hayat sürmesini sağlamıştır.²³⁷

---

²³⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 515-518.

Çalışmamız için bir başka örnek de Ali Bey'in Karahisar Kalesi'ne hapsedilmesi hadisesidir.

Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus'un Moğollar tarafından tahttan indirilip yerine kardeşi Sultan Rükneddin Kılıç Arslan'ın geçirilmesinin ardından bu Türk devleti tamamen Moğol hakîmiyeti altına girmiştir. Ancak Anadolu'ya göç etmiş olan Türkmenler daha önce Moğollar ile mücadele içerisine girmiş Sultan İzzeddin taraftarı olmuşlar ve Moğollar ile anlaşp tahta geçen Sultan Kılıç Arslan saltanatına baş eğmemişlerdir. Çünkü bu Türkmenler daha önce Moğol zulmünden kaçıp Anadolu'ya gelmişler ve Anadolu Selçuklu hakîmiyetine girerek Moğollar ile mücadele etmişlerdir. Denizli, Honas ve Dalaman yörelerine yerleşen ve 200.000 çadıra sahip olan bu Türkmenler Mehmed Bey, onun kardeşi İlyas Bey, Mehmed Beyin damadı Ali Bey, Sevinç Bey ve Salur Beyler tarafından idare ediliyorlardı. Sultan İzzeddin Keykâvus'un tahttan indirilip yerine kardeşi Sultan Kılıç Arslan'ın tahta geçmesiyle hem Moğollar hem de Anadolu Selçuklu sultanı ile mücadele içerisine girmek zorunda kalan Mehmed Bey bu güçlü düşman ile baş edemeyeceğini anlayınca Moğol Hükümdarı Hülâgü ile anlaşma yoluna gitse de bu anlaşma iki taraf arasında oluşan güvensizlik dolayısıyla uzun sürmemiş ve Mehmed Bey'in damadı Ali Bey'in kayınpederine ihanet etmesiyle son bulmuştur. Kendisine bu Türkmenler'in beyliği vaadi verilmek suretiyle ikna edilen Ali Bey Moğol ordularına öncülük edip Türkmen coğrafyasında yol göstermesi sonucu Mehmed Bey gerçekleşen savaşta büyük bir yenilgiye uğratılmış ve akabinde de Sultan Kılıç Arslan'ın emirleri tarafından öldürülmüştür. Böylece Türkmenlerin başına geçen Ali Bey daha sonra Karamanlıların Selçuklu-Moğol hakimiyetine baş kaldırmaları sonucu kendi bağımsızlığını ilan etmiş ve Moğol-Selçuklu himayesinden kurtulmuştur. Ancak Selçuklu-Moğol ordusu bu Türkmenler üzerine ilerleyip Uluborlu ovasına varınca Denizli ve Honas ileri gelenleri girişilen bu bağımsızlık hareketinin başarılı olmasının imkansızlığı karşısında çaresiz kalmışlar ve Selçuklulara itaatlerini arz etmişlerdir. Ali Bey de yakalanarak Karahisar Kalesi'ne hapsedilmiş ve burada vefat etmiştir.²³⁸

---

²³⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 531-535.

4.3. KİRMAN SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KALEYE HAPSETME

İran coğrafyası içerisinde yer alan Kirman bölgesi Selçuklu fethinden önce Büveyhîler'in hakîmiyeti altındaydı. Ancak Çağrı Bey'in oğlu ve Sultan Alparslan'ın kardeşi olan Kavurd Bey emri altındaki altı bin civarındaki atlı asker ile bu bölgeye akınlar düzenlemiş ve ilk olarak da Kirman bölgesinin kuzeyinde yer alan Berdesir şehrini Büveyhîler'in şehir yöneticisi olan Behrâm b. Leşkersitân'ın elinden almış ve böylece Kirman bölgesindeki ilk Selçuklu hakîmiyeti sağlanmıştır. Daha sonra Kirman'ın güney topraklarına yönelen Kavurd Bey bura hakîmi Kufslar'ı da Kirman'ın doğusunda yer alan dağlarda ani bir baskın sonucu neredeyse yok ederek bu coğrafyaya da hakîm olmuştur. Sultan Alparslan'ın, amcası olan Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Sultan Tuğrul Bey'in ölümü sonucu tahta geçmesiyle önce kardeşine itaat bildiren Kavurd Bey daha sonra kardeşi Sultan Alparslan'a karşı isyan hareketlerine girişmiş olsa da bu eylemlerinde başarı sağlayamayarak her defasında kardeşinden af dilemiştir.²³⁹

Bu kısa anlatımdan sonra çalışmamız için önemli bir örnek olarak Kirmân-şâh'ın Ömer ve Merdân-şâh'ın 1. Gevheriye Kalesi'ne hapse atmasını verebiliriz.

Sultan Alparslan'ın Barzem Kale hakîmi Yûsuf Hârizmî tarafından kendi otağında 1072 senesinde öldürülmesi sonucu Kavurd Bey tekrar taht hayaline kapılmıştır. O, kardeşinin ölüm haberini alır almaz tahtı ele geçirmek amacıyla o sırada bulunduğu Uman' dan ayrılmak suretiyle Kirman'a hareket etmiş ve burada iki bin atlı, dört bin yaya askerden oluşan ordu toplayarak Hemedan'a yönelmiştir. Şüphesiz topladığı asker sayısının yetersiz olduğunu bilen Kavurd Bey tahtı ele geçirmek için yeğeni Melikşah ve vezir Nizâmülmülk ile girişeceği savaştan galip bir şekilde çıkıp tahta oturabilmek için Rey ve Hemedan şehirleri arasındaki topraklarda yaşayan Türkmen gruplarını kendi safında savaşmaları için ikna etmeyi amaçlamıştır. Bunun yanında Melikşah'ın ordusundaki askerlerden de mektuplar alan Kavurd Bey savaş esnasında bu askerlerin onun safına geçeceklerini düşünmüş olmalıdır. Ancak Melikşah ve vezir Nizâmülmülk ondan önce bu Türkmenler' in yaşadığı bölgeye

²³⁹ Zahîru'd-dîn Nişâbü'rî, *a.g.e.*, s. 22.; bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan Fethin Babası*, 2. Baskı, İstanbul, Kronik Yay., 2017, s. 94-98.; bkz. Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, 2. Basım, İstanbul, İsam Yay., 2015, 130-132.

gelmişler ve Rey Kalesi'nde bulunan beş yüz bin altın, beş bin değerli elbise ve silahı bu Türkmen gruplara dağıtarak onların itaatlerini sağlamışlardır. Büyük bir askeri gücü elinden kaçıran Kavurd Bey savaş esnasında Melikşah'ın ordusundaki askerlerin saf değiştireceğini düşünmüş olacak ki yanında yer alan az sayıdaki askerle savaştan geri durmamış ancak savaş beklediği gibi gerçekleşmemiş, askerler saf değiştirmemiş ve böylece mağlup olmuştur. Savaş alanından kaçarak Hemedan dağlarına saklanan Kavurd Bey köylülerin ihbarı ile Sultan Melikşah'ın adamları tarafından yakalanmış ve sultanın huzuruna getirilmiştir. Daha sonra ev hapsinde tutulan Kavurd Bey boğulmak suretiyle öldürülmüştür. Kirman Selçuklu Devleti'nin temellerini atmış Çağrı Bey oğlu Kavur Bey yeğeni Sultan Melikşah ile giriştiği mücadele sırasında yerine Kirman'da oğlu Kirmân-şâh'ı bırakmıştır. Babasının ölüm haberini alan Kirmân-şâh gerçekleşen hadiselerden anlaşılacağı üzere o sırada Kirman'da bulunan diğer kardeşleri ile taht mücadelesine girmiş ve onları mağlup etmiş olacak ki Ömer ve Merdân-şâh Gevheriye Kalesi'ne hapse atılmışlardır.²⁴⁰ Böylece Kirmân-şâh Kirman Selçuklu tahtına çıkmış olup babası ile savaşa giden diğer kardeşleri tutsak alınıp gözlerine mil çekilmek suretiyle ev hapsine mahkûm edilmişler bazıları da bu mil çekilme sırasında can vermişlerdir.²⁴¹

Kavurd Bey'in oğlu Turan-şâh'ın ölümüyle birlikte yerine oğlu İrân-şâh Kirman Selçuklu tahtına oturmuştur. Ancak onun Bâtînîyye mezhebini seçmesiyle birlikte halka olan kötü davranışları ve halkın sevdiği din ve hukuk adamlarını öldürmesi tepkilere neden olmuştur. Devlet adamları da onun dine olan saygısız davranışları ve devlet işlerindeki beceriksizliği yüzünden şikayetçi olmuşlar ve böylece hem halkın hem de devlet ileri gelenlerinin nefretini kazanmıştı. Emir Çolak Bâzdâr ve beraberinde bulunan halk devrin Şeyhü'l-İslâm'ı olan Kadı Cemal ed-Din Evu'l-Me'âlî'ye giderek Melik İrân-şâh ve ve Kâkâ Belîmân'ın Cuma namazında şehrin ileri gelen İslam ulema ve büyüklerinin öldürüleceğini haber vermelerinin akabinde bu olayın gerçekleşmesi neticesinde şehir halkının bu Batini baskısına karşı savunmasız kalacağını belirttiler. Böylece hem İrân-şâh hem de Kâkâ Belîmân'ın katli hususunda fetva alan halk ayaklanarak önce emiri yakalayıp öldürdüler ve ardından melikin

²⁴⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 187-196.; bkz. İbnü'l Esir, *a.g.e.*, s. 82.; bkz. Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1989, s. 43.; bkz. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1993, s. 69-71.

²⁴¹ Faruk Sümer, "Kirman Selçukluları", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 2009, c. 36, s. 377.

sarayını kuşattılar. Bir hayli zor durumda kalan Melik İrân-şâh her ne kadar afdileyip tövbe etse de halkın ona karşı olan kin ve öfkesi dinmemiş kargaşa devam etmiştir. Gece karanlığından yararlanan İrân-şâh şehirden kaçarak önce Cîruft'a gitti ancak burada sığınacak bir müstahkem yapı olmadığından derhal ayrılarak Bem şehrine yöneldi. Ancak bura halkı da onu istememiş ve onu öldürmeye teşebbüs etmiş olacak ki canını zor kurtararak Kirman bölgesinin müstahkem bir yapısı olan Sumeyrem Kalesine sığındı. Berdesir halkı onun peşinden Ferah Kıpçak komutasında bir grup asker göndermişler ve bunlarda Sumeyrem Kalesine gelerek burayı muhasara altına almışlardır. Bura hakîm i Emir Muhammed Behestun durumun ciddiyetini anlamış olacak ki melik İrân-şâh'ı yanından kovmuş ve bunu da Ferah Kıpçak'a haber vermiştir. Köşk-i Şîrûye yöresinde İrân-şâh'ı yakalayan Ferah Kıpçak onun başını kesmek suretiyle öldürmüştür. Onun ölümünün ardından Kavurd Bey soyundan tahta geçecek kimse bulunamamıştır. Çünkü İrân-şâh kendi soyundan olan tüm akrabalarını öldürmek veya gözlerini kör etmek suretiyle ortadan kaldırmış böylece tahtın tek sahibi olmuştur. Ancak Kirmân-şâh'ın oğlu Arslan-şâh onun takibinden kurtularak normal halktanmış gibi bir hayat sürmüş ve İrân-şâh'ın ölümüyle tahtın tek varisi olarak devlet ileri gelenleri tarafından Kirman Selçuklu Meliki ilan edilmiştir. Onun birçok çocuğu olmakla birlikte henüz o hayattayken çocuklarının bir kısmı ölmüştür. Bu evlatlarının arasından en büyüğü onun çok sevdiği cariyesi Zeytûn Hatun'dan olan oğlu Kirman-şâh'dır. Melik Arslan-şâh çok sevdiği cariyesinin isteği üzerine bu şehzadeyi veliaht şehzade olarak ilan etmiş olsa da onun devlet işlerindeki beceriksizliği herkesin bilmiş olduğu bir gerçektir. Yaşı bir hayli ilerlemiş olan Arslan-şâh 1142 senesinde sebebi bilinmeyen bir sebepten hastalanmış ve bunu bir fırsat bilen bir diğer oğlu Muhammed babasını bulunduğu saraydan alarak Kûh kalesine hapsettirdi. Böylece Kirman Selçuklu Meliki olan Muhammed öncelikle kardeşi Kirman-şâh'ı öldürttü ve yirmi civarındaki kardeşi ve yeğenlerini de şehirdeki ve çöldeki diğer kalelere hapsettirmek suretiyle etkisiz hale getirdi.²⁴²

Melik Muhammed vefat ettiği zaman Kirman Selçuklu tahtına oğlu Tuğrul-şâh çıkmıştır. O, henüz tahta çıkışının hemen akabinde kardeşi Mahmûd-şâh'ı yakalatmak suretiyle Kûh kalesine hapsetmiştir.²⁴³

²⁴² Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 52,53,54,55,63,64.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 382-387.

²⁴³ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 69.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 388.

Kirman Selçuklu Meliki Behram-şâh'ın vefatıyla birlikte kısa da olsa Kirman bölgesinde tahsis edilmiş olan sükût dönemi son bulmuştur. Tahtın varisleri ve emirler bir iktidar mücadelesi içerisine girmişler ve düzen ortadan kalkmıştır. Özellikle devlet ileri gelenlerinin tahta kimin çıkacağı hususunda anlaşılamamasından doğan kargaşa neticesinde Emir Aybeg Dırâz emrindeki maiyetiyle birlikte başkent Berdesir'den kaçmak suretiyle Ciruft şehrine gitmişlerdir. Yine Vezir Zahîr ed-Dîn Efzûn ise maiyetiyle birlikte başkenti terk ederek Melik II. Arslan-şâh'ın yanına Yezd şehrine gitmişlerdir. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed ise Kirman Selçukluları tahtına onlara karşı daha önceki davranışlarından dolayı kendisine karşı düşmanca eylemler içerisinde olacaklarından endişe duyduğu Arslan-şâh veya Turan-şâh'ın geçmesinden korkuyordu. Atabeg bu korku ve endişe neticesinde Melik Behrâm-şâh'ın henüz yedi yaşındaki oğlu Melik II. Muhammed-şâh'ı tahta çıkardı. Ancak başkent Berdesir'i yeteri kadar güvende hissetmemiş olacak ki Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed daha önce Melik Behrâm-şâh tarafından Bem şehri ve kalesini idare etmesi için burada bırakılan Sâbık ed-Dîn Ali Sehl' den yardım istemiş ve yeni Melik II. Muhammed-şâh'ı yanına almak suretiyle bu şehre gitmiştir. Ali Sehl başta gelen misafirlerine son derece hürmetli davranıp tüm ihtiyaçlarını görmüş olsa da onları şehrin kalesine veya içlerine almamış rabaz olarak bilinen dış mahallede konaklatmıştır. Bu durumdan rahatsızlık duyan Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed Ali Sehl'e yeni Melik Muhammed' itaat etmeleri gerektiğini ancak babasına karşı olan borcu böyle ödeyebileceklerini belirtmiş olsa da son derece kararsız olan Ali Sehl düşünmek için zaman istemiştir. Hem elinde bulundurduğu Bem şehrini yeni Melik'e bırakmak istememiş hem de diğer taht varislerini daha güçlü görüp istikbalini tehlikeye atmak istememiş olacak ki Ali Sehl adamlarına şehir kapılarının kapatılarak Melik Muhammed'in ve Atabeg'in ele geçirilmesini istemiştir. Onun bu hareketinin sebebi Melik Muhammed ve Atabeg'i elinde diğer taht varislerine karşı bir koz olarak kullanmak ve gerektiğinde istikbali için bu önemli tutsakları öne sürmektir. Ancak onun bu planlarını bir hayli tecrübe sahibi olan ve önlemleri elden bırakmayan Atabeg Kutb ed-Din Muhammed bozmuş olup şehir kapılarını kırdırmak suretiyle Melik Muhammed'i kendi atına bindirmiş ve onu şehirden kaçırarak kurtarmıştır. Böylece taht süresi çok kısa süre sürmüş olan Melik II. Muhammed-şâh ancak İğ şehrine sığınabilmiş ve burada kendisine İğ emirleri tarafından hürmet gösterilmiştir. Melik Muhammed'in İğ şehrine gittiği dönem içerisinde Melik II. Arslan-şâh Yezd şehrinden hareketle Berdesir şehrine gelmiş ve

burayı ele geçirerek tekrar Kirman Selçuklu tahtına oturmuştur. Melik Arslan-şâh burada çok durmamış ve Ciruft şehrini elde etmek maksadıyla yola çıkmıştır. Emir Aybeg Dırâz ve Melik II. Arslan-şâh arasında bir anlaşma yapılmış ve iki ordu birleşmek suretiyle Ciruft şehrine girilmiştir. Melik Arslan-şâh ve anlaşma sonucu Atabeg olan Aybeg Ciruft şehrindeyken Melik Muhammed-şâh ve Atabeg Kutb ed-Din Muhammed Fesa şehri civarında Hasbeg adında bir emir ile birleşerek Berdesir üzerine yürümeye karar vermişlerdir. Melik Arslan-şâh'ın burada olmamasından faydalanmayı amaçlayan Melik Muhammed, Atabeg Kutb ed-Din, Atabeg'in oğlu Pehlivan ve Hasbeg yaptıkları bir plan neticesinde ani bir baskın ile şehre girmişler ve şehir şahnesi Ebu'l-Fevâris Kûhî'nin şehir halkı üzerinde etkisiz kalmasından dolayı hakîmiyeti ele geçirmişlerdir. Ancak bu hadiseden haber almış olan Melik Arslan-şâh ve Atabeg Aybeg derhal Berdesir önlerine gelmişler ve şehri kuşatmışlardır. Henüz ekinlerin olgunlaşmamış ve şehirde yeteri kadar gıda maddesinin depolanmamış olmasından dolayı şehir halkı kısa zaman sonra açlık ile karşı karşıya kalmış ve Kutb ed-Din Muhammed Melik Arslan-şâh ile Atabeg makamının kendisine verilmesi hususunda anlaşması sonucunda şehir direnmeksizin Melik Arslan-şâh'a teslim edilmiştir. Melik Arslan-şâh şehre girerken yanında bulunan Atabeg Aybeg'i şehre sokmamış ve Kutb ed-Din Muhammed'i tekrar Atabeg yapmıştır. Onun şehre girişiyle beraber de Melik Muhammed-şâh yakalanarak kaleye hapse atılmıştır.²⁴⁴

Melik II. Arslan-şâh'ın Atabeg Kutb ed-Din Muhammed ile anlaşmasından dolayı iktidarda eski önemine sahip olamayan Emir Aybeg Berdesir şehri önlerinden ayrılarak emrindekiler ile birlikte Bem'e gittiler ve bura hakîmi Sâbık Ali ile dostluk anlaşması yapmak koşuluyla iki taraf askeri güçlerini birleştirerek Kumâdîn, Ciruft ve yörelerini yağma ederek ne buldularsa toplayıp tekrar Bem şehrine döndüler. Bu hadiseler neticesinde Melik Arslan-şâh bu iki güçlü devlet adamının kendisine karşı birleşmesinden ve iktidarına karşı bir engel teşkil edeceklerinden endişe edip rahatsız olmuş ki Salgurlular ile anlaşmak suretiyle güçlü bir ordu toplayım Bem şehrini kuşatmıştır. Başlarda Bem şehri askerleri Melik Arslan-şâh'ın ordusu karşısında direnip onları şehre sokmasa da daha sonra Kirman ve Salgurlu askerleri galip gelerek şehrin dış mahallelerine hakîm olarak duvarları yıkmıştır. Şehrin iç kısmına kadar gelen Melik Arslan-şâh'ın askerleri kaleyi çevreleyen hendekler önünde durmuşlardır.

²⁴⁴ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 96-101.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 396-399.

Türlü yollarla kaleyi ele geçirmeye çalışan Kirman ordusu şehirdeki bazı ileri gelenlerin tavsiyeleri neticesinde Abârik nehrinin yönünü dahi değiştirip bu kale önündeki hendeğe akıtarak suyun şiddeti ile kale duvarlarını yıkmayı denemişler ancak buna karşı tarafın almış olduğu önlemler sayesinde muvaffak olamamışlardır. Sonuç olarak su hendeklerden sahraya akıp gitmiş ve kale duvarları ayakta kalmıştır. Emir Aybeg ve Sâbık Ali gece gündüz demeden kale burçlarından ayrılmamış ve hatta burada yatıp kalkarak ani baskınlara karşı her an hazır olmuşlardır. Ancak tüm bu girişimlerden sonra Emir Aybeg'in adamlarından Muhammed Emirek ileri sürdüğü bir fikri efendisi Emir Aybeg'e kabul ettirmiş ve bu sebeple gizli gizli birkaç gün Salgurlu askerlerinin komutanı Zeyd ed-Din Resûldâr ile görüşerek ona rüşvet teklifleri dahil birçok öneride bulunmuş ve sonunda onu Melik Arslan-şâh saflarından ayrılarak kendi saflarında savaşmayı ve sonunda da Melik Turan-şâh' ı Kirman tahtına geçirmeye ikna etmiştir. Bu anlaşma neticesinde bir gece taraf değiştirmiş olan Salgurlular Kirman ordusu içerisinde büyük bir ümitsizliğe sebep olmuş ve Arslan-şâh ile Kutb ed-Din Muhammed' de bunu anlayarak Bem şehrinden ayrılarak Ciruft'a gelmişlerdir. Emir Aybeg bu başarıdan sonra Melik Turan-şâh' ı almak suretiyle Sîrcân'a gitmiş ve burada Emir Ziyâ ed-Din Ebû Bekr' in Fars' dan toplayacağı askeri gücü beklemekteydiler. Kardeşinin bu hareketlerinden haberdar olan Melik Arslan-şâh Atabeg Kutb ed-Din ile birlikte ordusunu almak suretiyle Sîrcân' a gelmiş ancak kardeşi bu sırada Kedrû şehrine çekilmişti. Burada fazla durmayıp Ciruft'a dönmüş olan Melik Arslan-şâh kardeşinin Emir Ziyâ ed-Din tarafından getirilen Salgurlu askerleri ile Ciruft önlerine gelmesinden dolayı O da kuvvetlerini alarak şehir önlerine çıkmış ve iki taraf arasında savaş vuku bulmuştur. Ancak savaşta atılan bir okun Melik II. Arslan-şâh' a isabet etmesi sonucu Kirman meliki ağır yaralanmış ve sonucunda da hayatını kaybetmiştir. Ancak O, henüz hayatta yaralıyken durumun ciddiyetini anlayan Kutb ed-Din Muhammed onun oğlu Yavlak Arslan' ı yanına almak suretiyle Berdesir'e çekilmiştir. Böylece Melik II. Turan-şâh tahtın en güçlü varisi haline gelmiştir. Kardeşinin ölümünden sonra zaman kaybetmeyen Melik Turan-şâh Berdesir önüne gelmiş ve devlet ileri gelenleri ile şehrin teslimi hususunda görüşmeler yapmıştır. Bu sırada Kutb ed-Din Muhammed hasta olmasından dolayı bu taht değişimine etki edememiş ve o da can güvenliği konusunda anlaşarak şehri terk etmiştir. Böylece Berdesir şehrine giren Melik Turan-şâh Kirman tahtına oturmuştur. Başlarda kardeşinin oğlu Yavlak Arslan'a karşı son derece iyi davranan Kirman meliki daha

sonra onu şehrin kalesine gözlerine mil çekilmek koşuluyla hapsedirmiş²⁴⁵ ve böylece taht için olası bir rakipten kurtulmuştur. Muhtemeldir ki bu iyi tutumun değişmesinin altında Yavlak Arslan'ın taht için bir tehdit olarak görülmesi ve ileride bu şehzadenin iktidar arzusu ile bazı devlet adamları tarafından kullanılabilceği yatmaktadır.

4.4. SURIYE VE FİLİSTİN SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KALEYE HAPSETME

Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir konumda olan Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti coğrafyasında tutuklanan kişilerin kalelerde hapsedilmesinin birçok örneğine rastlamaktayız.

Bu örneklerden bir tanesi de Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Süleyman Şah'ın Antakya sonrası ve ardından giriştiği Haleb fethi eylemleri neticesinde yaşanan Şerif Hasan'ın Diyarbakır Kalesine hapsi hadisesidir.

Süleyman Şah önemli bir konumda bulunan ve Suriye'ye açılan bir kapı niteliği taşıyan Antakya şehrini fethetmesiyle aynı zamanda Suriye'nin kapılarını da kendisine açacak olan Haleb'e ulaşmış oluyordu. Onun bu eylemleri bu esnada Irak'ın ve Suriye'nin kuzeyine hakîm olan ve Antakya şehrinden de Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir emir olarak vergi toplayan Musul Emiri Müslim'i rahatsız etmiştir. Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın da Sultan Melikşah'a bağlı ve aynı zamanda Müslüman olmasına rağmen Müslim daha önce Antakya'dan aldığı vergiyi ondan da talep etmesi sebebiyle bu iki taraf arasında bir gerilime ve hatta çatışmaya sebep olmuştur. Müslüman olmayanlardan alınan cizye yani baş vergisini Müslim'in Süleyman Şah' dan da istemesi şüphesiz onun da Antakya üzerinde hakîmiyet emellerinin olduğu ve Süleyman Şah'ın onun emelleri karşısında bir engel olmasıdır. Ancak Müslim sergilemiş olduğu olumsuz hareketler neticesinde birçok askerinin ve Arap Kilâboğulları kabilesinin Süleyman Şah tarafına geçmelerine sebep olmuş ve böylece rakibi karşısında askeri açıdan zayıf konumda kalmıştır. Suriye ve Filistin Selçuklu hükümdarı Tutuş' tan yeterli desteği de sağlayamayan Müslim, yanında Çubuk Bey altı bin asker ile Antakya şehrini Süleyman Şah' dan geri almak için harekete geçmiştir. 20 Haziran 1085 yılında Amik ovasında yer alan Kurzâhil

²⁴⁵ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 102-108.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 400.

civarında yapılan savaşta Çubuk Bey'in de taraf değiştirmesi neticesinde Süleyman Şah güçlü bir konuma gelmiş ve zafer kazanmıştır. Müslim'de Süleyman Şah ile girmiş olduğu mücadeleyi canıyla ödemiş ve böylece bu bölgedeki Arap hakimiyeti son bularak Türk hakimiyeti üstün hale gelmiştir.²⁴⁶

Kurzâhil savaşından galibiyet ile ayrılan Süleyman Şah aynı yılın Haziran ayında bu kez Şerif Hasan hakîmiyetindeki Haleb şehrini kuşatmıştır. Çevre şehir ve kalelerini de hızlı bir şekilde ele geçiren Süleyman Şah, Şerif Hasan üzerinde bir korku etkisi yaratmış olacak ki Haleb hakîmi şehri Sultan Melikşah'ın izni olması koşuluyla kendisine teslim edeceği hususunda Süleyman Şah ile anlaşmıştır. Bu sebeple Sultan Melikşah'a bir mektup ile haber göndermiş olan Şerif Hasan mektubuna karşılık haber alamaması neticesinde zaten şehri Süleyman Şah'a vermek istememesinin etkisiyle de olacak Tutuş' a haber göndermiş ve onu şehri teslim almak üzere davet etmiştir. Böylece iki Selçuklu hanedan üyesi Türk beyi karşı karşıya gelmiştir. Biz Şerif Hasan'ın belki de hiç Sultan Melikşah'a mektup yazmadığı kanısındayız. Çünkü Şerif Hasan şüphesiz bu kadim şehri elinde tutmak amacındaydı ve iki Selçuklu Beyi'ne de bu şehri teslim etmek istememekteydi. Bu sebeple o bu şekilde bir oyun oynayarak iki Selçuklu beyini karşı karşıya getirmiş ve kardeş kanı dökülmesine sebep olmuş ve böylece şehri elinde tutmaya çalışmış olmalıdır. Tabi bu bizim gerçekleşen hadiselerden yaptığımız bir çıkarımdır. Hem Tutuş' un hem de Süleyman Şah' ın şehre hakîm olmak arzusu ile harekete geçmesi neticesinde iki taraf Haleb civarında Aynuseylem yöresinde karşı karşıya geldi. Bazı Türkmen Beylerinin Tutuş' un girişimleri neticesinde taraf değiştirmesi sebebiyle zor durumda kalan Süleyman Şah mağlup olmuştur. Onun ölümü hakkında birçok rivayetten söz edilmekle birlikte yaygın bir şekilde zikredilen Haziran 1086 yılında bu mağlubiyeti gururuna yedirememiş olan Süleyman Şah'ın kendi bıçağıyla canına kıymış olmasıdır. Biz diğer zikredilen rivayetleri dipnotta belirtmekteyiz.²⁴⁷ Yaşanan hadiseler neticesinde

²⁴⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 267-269.; bkz. Ali Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1990, s. 34-36.; bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 98-103.; bkz. Sevim- Merçil, *a.g.e.*, s. 525-527.

²⁴⁷ Süleyman Şah'ın vefatı ile anlatılan kendi bıçağı ile intihar etmesinden başka onun Tutuş' un savaşı kazanmasından sonra kaçması neticesinde yakalanması amacıyla ardından gönderilen atlı askerler tarafından atılan bir ok ile öldürüldüğü rivayetidir. Bu rivayetten başka bir diğeri ise Süleyman Şah'ın savaş meydanını da öldürüldüğü anlatımıdır. Rivayete göre savaş meydanını dolaşan Tutuş' un askerleri değerli mücevherler ile süslenmiş elbiseler giymiş bir cesedin bulunduğunu Tutuş' a bildirirler ve bu kıyafeti de alarak kendisine götürürler. Elbiseyi inceleyen Tutuş bu değerli mücevherler ile süslenmiş olan kıyafetin ancak sultanlara layık olacağını düşünmesi sonucunda cesedi görmek ister. Ancak cesedin

kendisine bağı emirlerin bu coğrafya için çarpışıp, canlarını kaybetmelerinden veya kardeşi Tutuş' un daha da güçlenmesini istemeyen Sultan Melikşah, 1086 yılının Kasım ayında Porsuk, Bozan, Aksungur ve Yağısıyan gibi önemli komutanların kumandasındaki ordusuyla Haleb üzerine sefere çıkmış²⁴⁸ ve kardeşi Tutuş' a da yaşanan hadiselerden dolayı sert bir mektup yazmıştır. Sultan'ın üzerine geldiğini Haleb kuşatması sırasında haber almış olan Tutuş her ne kadar Artuk Bey'in Dımaşk'a gitmeyip Sultan'a karşı savaşmasını hatlerinde bulunmasına rağmen O, bu girişime cesaret edememiş olacak ki derhal Dımaşk civarına çekilmeyi uygun bulmuştur. Ayrıca Tutuş' un Haleb' i kuşatmasından da Şerif Hasan'ın şehri kendisine teslim etmediğini anlamaktayız. Kasım 1086'da Haleb'e ulaşan Sultan Melikşah şehir ileri gelenleri tarafından karşılanmış ve şehir idaresini eline alıp güvendiği devlet adamlarına teslim etmiştir. Bunun yanında iki Selçuklu hanedan mensubunu birbirine düşüren Şerif Hasan ölüm cezasına çarptırılmış olmakla birlikte Tutuş' un girişimleri ile bu ceza hapsedme olarak uygulanmıştır. Böylece Şerif Hasan Diyarbakır kalesinde hapsedilerek mahkûm hayatına zorlanmıştır. ²⁴⁹ Böylece gerçekleşen hadiseler sonunda konumuz için önemli bir yere sahip bir hapsedme hadisesi ile sonlanmıştır.

Konumuz için önemli bir diğer örnek ise Sultan Melikşah'ın komutanlarından Kürboğa' nın Sultan'ın ölümü ile Berkyaruk ve Tutuş arasında başlayan taht mücadelesinde Tutuş' un Haleb şehrini ele geçirmesi neticesinde yakalanarak hapsedilmesi hadisesidir.

1092 senesinin sonlarında Sünni İslam dünyasının merkezi konumundaki Bağdat şehrinde Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Melikşah' ın vefat etmesiyle beraber bu esnada onu ziyaret edip itaatini bildirmek üzere yolda olan Tutuş, bu ölüm haberini Fırat ırmağı kenarında kurulmuş olan Hît ilçesinde almıştır. Bu vefat haberinin akabinde hiç zaman kaybetmeyen Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti hükümdarı Tutuş, Büyük Selçuklu Devleti Sultanı olduğunu bu ilçede ilan etmiş ve

---

hangisi olduğunu ona söylememelerini ve bunu kendisinin bulmak istediğini söyler ve cesedi de bulur. Askerlerin bunu nasıl bile bildiğini kendisine sormaları neticesinde de onlara bu kanlar içerisindeki cesedin ayaklarının kendi ayaklarına yani Selçukoğulları ayaklarına benzediğini söyler. Süleyman Şah'ın ölümü ile ilgili rivayetler için

bkz. Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1989, s. 62.

²⁴⁸ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1990, s. 72,73.

²⁴⁹ Sevim, *a.g.e.*, s. 59-64.; bkz. Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 36-39.; bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 102-105.

tahtı ele geçirmek amacıyla da büyük bir ordu toplamak için derhal Dımaşk'a hareket etmiştir. Büyük bir ordu ile öncelikle Kuzey Suriye coğrafyasına hakîm olmayı amaçlayan Tutuş, Haleb şehrine yönelmiş ve bu şehir valisi Aksungur, Antakya valisi Yağısıyan ve Urfa valisi Bozan'a mektuplar göndererek onların taht mücadelesinde kendi saflarında yer almalarını istemiştir. Bu Selçuklu beyleri onun güçlü taraf olduğunu ve ona karşı koyamayacaklarını düşünmüş olacaklar ki bu isteğe olumlu cevap vermişlerdir. Böylece bu beylerin yönettiği şehirlere hakîm olarak Kuzey Suriye topraklarında itaat sağlayan Tutuş aynı zamanda ordusunu da bu yeni beyler ve askerleriyle güçlendirmiştir. Kuzey Suriye'yi elde eden Tutuş bu üç beyi de yanına almak suretiyle Kuzey Irak hakîmiyetini de sağlayıp Büyük Selçuklu tahtı için büyük bir güç elde etmek istemiştir. Bu amaçla ilk olarak Şubat 1093 tarihlerinde Rahbe şehrini ele geçirmiş, akabinde de Rakka ve ardından da aynı yılın mart ayında Nusaybin'e yönelmiştir. Bura hakîmi Arap Kureyşoğulları'nın direnmesi sebebiyle onları neredeyse yok etmiştir. Daha sonra yine Kureyşoğulları ailesinden İbrahim adında bir beyin hakîmiyeti altındaki Musul'a yönelen Tutuş, İbrahim'in direnmesine rağmen aynı senenin nisan ayında galip gelmiş ve birçok Arap emirleri ile beraber İbrahim'i de tutsak etmiştir. Anlatılan hadiselerden de anlaşılacağı üzere çok kısa bir sürede Kuzey Suriye ve Kuzey Irak yörelerindeki şehirleri ele geçiren Tutuş, elde ettiği güce de güvenerek Abbasi Halifesi Muktedi Biemrillah'a bir mektup göndererek ondan Büyük Selçuklu Devleti Sultanı olarak adına hutbe okunmasını istemiştir. Ancak Halife, Tutuş adına ancak başkent İsfahan'a ve oradaki devlet hazinesine hakîm olması, Sultan Melikşah'ın çocuklarından birinin taht iddiacısı olmaması ve ülkenin tamamına hakîm olması koşuluyla hutbe okunacağı cevabını vermiştir. Bu mektuba bir cevap vermemiş olan Tutuş, bu koşulları yerine getirmek amacıyla olsa gerek İsfahan'a gitmek için birtakım hazırlıklara başlamıştır. 1093 senesinin Mart ve Nisan ayları içerisinde Âmid ve Silvan şehirleri üzerinde de hakîmiyetini sağlamış olan Tutuş kısa zamanda bölgenin diğer şehir ve kalelerini de kendisine itaatini sağlayarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde sultanlığını kabul ettirmiştir. Bundan sonra Azerbaycan üzerinden İsfahan'a gitmek üzere yola çıkan Tutuş yolu üzerindeki şehir ve kalelerin de itaatini sağlamasına rağmen Sultan Melikşah'ın çocuklarından Berkyaruk'un Rey ve Hemedan yörelerinde hakîmiyetini sağlamış olduğu haberinin alınması üzerine onun planları suya düşmüştür. Çünkü zaten onun tarafında olmaktan pek de hoşnut olmayan Aksungur ve Bozan bu haber ile taraf değiştirip Berkyaruk'un

yanına gitmişler ve böylece Tutuş büyük bir güç kaybederek yeğeni ile karşı karşıya gelmeye cesaret edememiştir. Böylece Tutuş 1093 senesinin aralık ayında yanında Yağısıyan ile beraber Dımaşk'a dönmüştür. Aksungur ve Bozan'da Haleb ve Urfa şehirlerine Berkyaruk adına hutbe okutmak koşuluyla geri dönmüşlerdir. Onların bu şehirlere tekrar hakîm oldukları haberini alan Tutuş derhal Yağısıyan ve büyük bir ordu ile beraber Haleb şehri üzerine harekete geçmiştir. Tutuş'un hareketinden haberdar olan Aksungur onunla tek başına mücadele edemeyeceğini düşünmüş olacak ki derhal güvercin vasıtası ile Melik Berkyaruk'dan yardım talebinde bulunmuştur. Bozan, Kürboğa ve Abakoğlu Yusuf bu amaçla Haleb'e doğru yola çıkmışlar ancak Aksungur, Kürboğa ve Bozan henüz saflarına katılmadan Tutuş ile savaşa girişmiş ve savaş esnasında Yusuf'un taraf değiştirmesi neticesinde oldukça güçsüz duruma düşmüş olmasından dolayı savaşı kaybederek tutsak alınmış ve daha sonra da kellesi vurdurulmak suretiyle öldürülmüştür. Savaşın kaybedilmesi ve Aksungur'un öldürülmesi neticesinde Tutuş ile savaşı göze alamayan Kürboğa ve Bozan Haleb şehrine giderek olası bir kuşatmaya karşı savunma hazırlıklarına başlamakla birlikte Melik Berkyaruk'dan da yardım istemişlerdir. Ancak şehrin kısa süre içerisinde kuşatılması dolayısıyla moralleri bozulan ve savunmanın başarısızlıkla sonuçlanacağını düşünen askerler canlarını kaybetme korkusuyla şehir kapılarını açmışlar ve böylece Tutuş şehre girerek hakîmiyetini sağlamıştır. Bozan yakalanarak öldürülmüş olmakla birlikte Kürboğa hapsedilmiştir. Böylece yaşanan taht mücadelesi neticesinde Sultan Melikşah'ın komutanlarından biri olan Kürboğa mahkûmiyet hayatına mecbur bırakılmıştır²⁵⁰.

Çalışmamız için büyük bir yere sahip olduğumu düşündüğümüz bir diğer örnek ise daha sonra Büyük Selçuklu Devleti Hükümdarı olacak Melik Berkyaruk' un, Sultan Melikşah'ın bir başka oğlu Melik Mahmud'un taraftarı emirlerce İsfahan sarayında yakalanmak koşuluyla hapsedilmesi ve daha sonra da bu mahkûmiyet hayatından kurtularak tahta oturması hadisesidir.

Bir önceki örnekte gördüğümüz gibi Melik Tutuş Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde faaliyetlerde bulunmuş ve o, Haleb şehrini ele geçirerek Kürboğa' yı da hapsettirmişti. Bu yaşanan hadiselerin hemen akabinde Diyarbakır civarında Büyük

²⁵⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, s. 197-198.; bkz. Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 68-73.; bkz. Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 28-40.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 181,182.

Selçuklu Devleti tahtını ele geçirebilmek için hazırlıklarına devam eden Tutuş bu maksatla ölen ağabeyinin eşi olan Terken Hatun ile evlenmek ve böylece gücünü arttırmak amacıyla bir mektup göndermiş ve bu mesajında ona ülkeyi birlikte yönetme teklifinde bulunmuştur. Zaten bu sıralarda oğlu Melik Mahmud'u tahta çıkarmak isteyen Terken Hatun bu evliliğin kendi gücünü arttıracığını düşünmüş olacak ki gelen habercilere olumlu cevap vermiştir. Azerbaycan üzerinden Hamedan'a gelmekte olan Tutuş'un harekâtından haberdar olmuş olacak ki Melik Berkyaruk bu sıralar bulunduğu Bağdat şehrinde hareketle bu iki rakibine engel olmak amacı güderek İsfahan'a yola çıkmıştır. Melik Berkyaruk'un başkente doğru geldiği haberini alan Terken Hatun onunla tek başına mücadele edemeyeceğini düşünmüş olacak ki şehri terk ederek Melik Tutuş'un kuvvetleriyle birleşmek üzere yola çıkmış ancak hastalanarak İsfahan'a geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır. 1094 yılının ekim ayında böylece vefat eden Terken Hatun'un kuvvetleri taht üzerinde hak iddia eden iki melik arasında dağılmış ve çoğunluk Tutuş emrine dahil olarak güç dengesini değiştirmişlerdir. Melik Tutuş böylece güçlü duruma geçmiş olsa da o emrindeki kuvvetleri yeterli bulmamış olacak ki daha önce Dımaşk idaresine bıraktığı oğlu Melik Rıdvan'ın kuvvetlerini alarak kendisine katılmasını istemiştir. Terken Hatun'un ölüm haberini almış olan Melik Berkyaruk daha hızlı hareket ederek Melik Tutuş'tan önce İsfahan'a gitmek istemişse de yolda Abakoğlu Yakub karşısında yenilgiye uğrayarak kuvvetlerini kaybetmiş ve ancak çok az bir kuvvetle yanında Porsuk, Gümüştekin Candar ve Yaruk gibi komutanlarla İsfahan'a ulaşmıştır. Melik Berkyaruk'un bozguna uğramış olduğu haberini almış olan Halife Müstazhir Billah (1094-1118), Bağdat'da Melik Tutuş adına hutbe okutmuş ve onun sultanlığını tanımıştır. Melik Berkyaruk, İsfahan'a ulaştığı zaman şehir yönetimini ellerinde tutan Melik Mahmud taraftarı devlet adamları onu içeriye alarak tuzak kurmuşlar ve yakalamak suretiyle hapsedmişlerdir. Böylece onlar Melik Mahmud'u tahta çıkarmayı amaçlamışlardır. Hatta onun gözlerine mil çekip saltanat adayı olamamasını amaçlasalar da Melik Mahmud'un çiçek hastalığına yakalanması sebebiyle kararsız kalmışlar ve bu hastalığın neticesine göre hareket etmek için bekleme kararı almışlardır. Melik Mahmud'un çok geçmeden bu hastalık sebebiyle vefat etmesinin akabinde Melik

Tutuş' un tahta geçmesindense Melik Berkyaruk'un sultan olmasını tercih eden devlet adamları onu hapisten çıkararak tahta oturtmuşlar ve sultanlığını ilan etmişlerdir²⁵¹.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Melik Berkyaruk ve Melik Tutuş arasında taht için birçok hadise vuku bulmuş ve son olarak da Rey savaşında Melik Tutuş' un öldürülmesi sonucu bu saltanat mücadelesi Melik Berkyaruk lehine neticelenmiştir. Bu bölümde anlatacağımız hadise de Melik Tutuş' un vefatından sonra oğlu Rıdvan'ın kaçarak Haleb şehrine ulaşması ve bunun nihayetinde de babasının naibi Harezmi Ebulkasım' ı hapsedirmesidir.

Bilindiği üzere Melik Tutuş İsfahan tahtını ele geçirebilmek amacıyla oğlu Rıdvan'ı adamlarıyla birlikte kendisine katılmak üzere yanına çağırılmış ancak oğlu gelemeden Rey savaşında hayatını kaybettirmiştir. Babasının vefat haberini Fırat ırmağı kenarında alan Melik Rıdvan, Sultan Berkyaruk' un adamları tarafından yakalanma korkusuyla derhal geri dönmüş ve Haleb' e gitmiştir. Burada kendisini daha önce Melik Tutuş tarafından naib olarak görevlendiren Harezmi Ebulkasım karşılamış, şehir ve kalesini ona teslim ederek Melik Rıdvan'ın babası yerine Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti tahtına çıktığını tanımıştır. Melik Tutuş' un diğer oğlu Dukak, Rey savaşında babasının yer yanında yer almış ve savaş neticesinde kaçmayı başararak Cenahüddevle Hüseyin, Yağısıyan ve Emir Abak ile Haleb' e gelmeyi başararak Melik Rıdvan'ın emrine girmeyi kabul etmişlerdir. Daha önce Melik Rıdvan'ın atabekliğini yapmış olan Cenahüddevle Hüseyin yeni hükümdarın annesi ile evlenmek koşuluyla devlet içerisindeki gücünü ve Melik Rıdvan üzerindeki tesirini de arttırmayı başarmıştır. Gerçekleşen hadiselerden anladığımız kadarıyla Melik Rıdvan'ın tahta geçmesi ve onun annesi ile evlenen Cenahüddevle Hüseyin kendisine devlet işlerinde rakip olarak Harezmi Ebulkasım'ı görmüş ve onu ortadan kaldırmak için girişimlerde bulunmuştur. Zaten Melik Tutuş zamanında onun yerine naiblik yapan ve Haleb şehrine hakîm olan Ebulkasım şüphesiz bu gücünü Melik Rıdvan devrinde de korumaya kalkmış ve böylece iki devlet adamı arasında rekabet baş göstermiştir. Atabeg Hüseyin şüphesiz Melik Rıdvan üzerindeki akrabalık ve geçmişe

---

²⁵¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, s. 184,185.; bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 136-139.; bkz. Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 74,75.; bkz. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 15-18.

dayalı etkisini kullanmış ve böylece Ebulkasım'ı yakalatmak suretiyle hapse attırmış ve böylece kendisi de vezirlik makamına oturmuştur²⁵².

Artukoğlu İlgazi' nin Haleb Selçuklu Emiri Rıdvan tarafından Nusaybin Kalesine hapsini de konumuz açısından önemli bir örnek olarak görmekteyiz.

Daha önce de bahsettiğimiz üzere Haçlı orduları Anadolu topraklarını aşarak Suriye üzerine yönelmiş ve buraları ele geçirmeye başlamışlardı. Bu durumdan oldukça müşkül bir halde olan Melik Rıdvan, Haçlılar' a karşı birlikte hareket edeceği bir ittifak arayışına girmiş ve böylece Mardin emiri İlgazi, İspehbud Sabave ve Sincar emiri olan Arslantaşoğlu Alpı ile bir araya gelerek bu birlikteliği gerçekleştirmiştir. Ancak Haçlılar' a karşı sağlanmış olan birliktelik henüz başlangıçta amacından sapmış ve İlgazi' nin öne sürmüş olduğu fikir ile Büyük Selçuklu hakîmiyetinde bulunan Musul' a karşı bir harekât tertibine dönüşmüştür. Her ne kadar Haçlılar ile yapılacak mücadelede bu hareketin hem para hem de asker geliri sağlayacağı ileri sürülse de Artukoğlu İlgazi' nin Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk' a olan öfkesi şüphesiz bu fikriyatın altındaki ana nedenlerdendir. Alınan bu karar neticesinde on bin kişilik bir müttefik ordusu Musul valisi Çökürmüş' e bağlı Nusaybin'e gelmişler ve kuşatmaya başlamışlardır. Bu sırada tedavi amacıyla Musul' da bulunmayan Çökürmüş bu kuşatma haberini alır almaz Tanza ılıcalarını terk ederek asker toplamak koşuluyla Nusaybin'e yönelmiştir. Bu sıralarda çarpışmalar sırasında ağır yara almış olan Alpı kuşatmayı terk ederek Sincar' a gitmiş ve böylece müttefikler önemli bir emiri kaybetmişlerdir. Ancak yine de müttefiklerin sayısının çokluğundan bir çatışmaya girmeyi tercih etmeyen Çökürmüş müttefikleri dağıtmak için türlü girişimlerde bulunmuştur. Öncelikle müttefiklerin ileri gelen emirlerine haberci göndererek onları Melik Rıdvan'a karşı kışkırtmayı amaçlayan Çökürmüş aynı zamanda Rıdvan'ı da İlgazi'ye karşı kışkırtmış ve hatta onun İlgazi'yi hapsedmesi şartıyla emrine gireceğini ve kendisine Haçlılar ile mücadelede para ve asker yardımında bulunacağını belirtmiştir. Onun bu fikrini Melik Rıdvan kabul etmiş olacak ki İlgazi ile görüşerek Çökürmüş ile bir barışın sağlanması gerektiği ve böylece Haçlılar' a karşı daha da güçleneceklerini söylemiştir. Ancak İlgazi, Sultan Berkyaruk'a olan öfkesi sebebiyle bu barışı kabul etmemiş ve hatta böyle bir anlaşmanın olmaması için Melik Rıdvan'ı

²⁵² İbnü'l Esir, *a.g.e.*, s. 208-210.; bkz. Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 83,84.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 458,459.

tehdit dahi etmiştir. İlgazi'nin bu tutumu neticesinde Melik Rıdvan Çökürmüş'ün isteğini yerine getirmiş ve İlgazi'yi yakalatarak Nusaybin kalesine hapsedirmiştir.²⁵³

Melik Rıdvan'ın Haçlılar ile mücadelede kurmuş olduğu ittifakın başarısızlık ile sonuçlanması neticesinde Haleb Selçuklu toprakları üzerindeki tehlikenin boyutları artmış ve böylece melik kendisine ancak Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın yardım edebileceğine ikna olmuştur. O, bu sırada Bağdat şehrinde bulunan Sultan'a Haşimî ailesinin önemli bir ferdinin başkanlığında Haleb ileri gelenlerinden bir heyeti göndermiştir. Ancak bu heyettekiler Bağdat'a ulaştıkları vakit belki de Sultan Muhammed Tapar'ın onları kabul etmemesinden olacak bir Cuma namazı vaktinde Büyük Selçuklu Hükümdarının özel camiinde Haçlı işgalinin boyutlarını anlatmak için gösteriler yaptılar hatta bu eylemlerinin boyutunu arttırarak cami minberini parçalayarak namazın kılınmasına engel oldular. Ancak Sultan Muhammed Tapar bir adamını göndermek şartıyla Haçlılar'a karşı ordu göndereceği vaadinde bulunmuş ve böylece heyettekilerin eylemlerini sonlandırmalarını istemiştir. Sultanın vaatleri doğrultusunda sona eren protestolar ancak bir hafta durmuş ve akabinde bu sefer halifenin özel camiinde patlak vermiştir. Gösteriler sırasında camii içerisinde hasarlara da sebep olan bu protestocu grup bizzat Halife Müstazhir Billâh'ın emri doğrultusunda yakalanarak hapse atılmıştır.²⁵⁴

Saltanat yılları Haçlılar ile mücadele ile geçen Melik Rıdvan'ın vefatı sonra yerine oğlu Tacüddevlü Alp Arslan Muhammed geçmiş ve o da babası gibi içte Batınî dışta Haçlı tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Haleb şehri Batınî cemaat için bir güç merkezi haline gelmiş ve Melik Rıdvan'ın vefatı ile de şehir yönetimi neredeyse onlara kalmıştır. Böyle bir ortamda tahta çıkan Melik Alp Arslan öncelikle babası döneminde toplanan vergilerden bir kısmını kaldırdı ve kardeşleri Mubarekşah ve Melikşah'ı katletti. Böylece taht üzerindeki iktidarını güçlendirdi. Melik Rıdvan döneminde verilen imtiyazlar neticesinde devlet içerisinde güçlü bir konuma yükselen Batınîler Melik Alp Arslan döneminin başında etkilemiş oldukları büyük bir halk topluluğu ile daha da kalabalık ve güçlü hale gelmişler böylece de devlet ileri gelenleri tarafından bir tehdit olarak görülmeye başlanmışlardır. Özellikle Büyük Selçuklu

²⁵³ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 112,113.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 475,476.

²⁵⁴ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 120,121.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 481,482.; bkz. Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 108-112.

Hükümdarı Sultan Muhammed Tapar' ın Melik Alp Arslan'a yazdığı mektupta ondan Batınîler ile mücadele etmesini ve onların gücünü kırmasını istemesi Suriye ve Filistin Selçuklu Meliki üzerinde etkili olmuş ve devlet ileri gelenlerinin de desteklerini sunması dolayısıyla onları bertaraf etmeye karar vermiştir. Böylece harekete geçen Melik Alp Arslan öncelikle Batınî lideri Ebu Tahir ve ileri gelenlerini yakalatmak suretiyle öldürmüştür ve akabinde de ele geçirilenlerin bir kısmının malına el koyduktan sonra hapsedirmiştir. Batınîleri öldürme ve hapsedirme yolları ile bertaraf etme başarısını göstermiş olan Melik Alp Arslan böylece devletinin en büyük iç buhranını çözüme kavuşturmuştur. Babası Melik Rıdvan döneminin de en büyük dış sorunu olan Haçlılar Melik Alp Arslan devrinde de bu yerini korumuştur. O, ülkesini Batınî belasından kurtardıktan sonra gözünü Haçlılar ile mücadeleye dikmiş ve bu amaçla öncelikle yetkin bir yönetici kadrosu oluşturmayı amaçlamıştır. Bazı devlet ileri gelenlerinin tavsiyesiyle Melik Rıdvan'ın annesi ile evli olan Dımaşk Emiri Tuğtekin' in devleti ve orduyu bir düzene sokması arzu edilmiştir. 1114 senesinin şubat ayında Emir Tuğtekin Dımaşk şehrinde Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar' dan sonra Melik Alp Arslan adına hutbe okutmaya başlasa da hemen Haleb şehrine gitmeyi güvenli bulmamış olacak ki Suriye ve Filistin Selçuklu Meliki' ni kendi emiri olduğu şehre davet ederek ona itaatini belirtmiştir. Emir Tuğtekin, Melik Alp Arslan ve beraberindeki devlet ileri gelenlerini şehrin dışında karşılamış ve daha sonra Melik Alp Arslan' ı şehrin kalesine çıkartarak ona itaatini belirtmiş ve daha önce amcası Melik Dukak' ın oturduğu Dımaşk Selçuklu Melikliği tahtına oturtmuştur. Kendisine türlü ikramlarda bulunulan Melik Alp Arslan Emir Tuğtekin tarafından çok iyi karşılanmış ve bir süre devam eden misafirliğin ardından 1114 senesinin Mart ayında yanında Dımaşk Emiri ile Haleb'e dönmüştür. Devlet ve ordu işlerini düzenlemek üzere şehre davet edilen Emir Tuğtekin henüz aklındaki düzenlemeleri hayata geçiremeden Melik Alp Arslan birçok devlet adamını ya tutuklatmış ya da öldürmek suretiyle ortadan kaldırmıştır. Bu tutuklanmak suretiyle hapse atılanlar arasında ordu komutanı Gümüştekin, Vezir Ebulfazl ve Haleb reisi Said' de vardır. Kendisinden habersiz girişilen bu eylemlerden son derece rahatsız olan Tuğtekin tasarladığı fikirlerin hayata geçirilemeyeceğini anlamış olduğundan gerek kendi ordusu ile birlikte şehirden ayrılmış ve Dımaşk'a dönmüştür. Şüphesiz onun bu planlarının hayata geçmesi dahilinde elindeki gücü kaybedecek ve ikinci plana düşecek olan Atabeg Lülü, Melik Alp Arslan üzerinde etkili olmuş ve Tuğtekin'in yeni

düzenlemeler yapmasına fırsat vermeden yönetimdeki ağırlığını hissettirmiş ve böylece rakibi olarak gördüğü devlet adamlarının bir kısmını öldürterek bir kısmını hapsedirmiş ve Emir Tuğtekin'in de Dımaşk'a dönmesini sağlamıştır.²⁵⁵

Gerçekleşen bu olaylar neticesinde yönetimi neredeyse tamamen eline geçiren Lülü Melik Alp Arslan'ın kendi yönetimine karşı olumsuz tavırlar sergileyeceği endişesiyle bir gece diğer devlet ileri gelenleri ile anlaşmak koşuluyla şehir kalesindeki odasında Melik Alp Arslan'ı öldürmeyi başarmış ve onun yerine kardeşi Sultaşah' ı Suriye ve Filistin Selçuklu Melik'i ilan etmiştir. 1114 senesinin eylül ayında henüz altı yaşında tahta oturtulan Melik Sultaşah' ın yerine yönetimi Lülü üstlenmiş ve böylece devlet idaresinde birinci derece karar merci olmuştur. Ancak hem yıllardır Haçlılar ile mücadele sonucu şehrin gelirlerinin düşmesi hem de 29 Kasım 1114 gecesini gerçekleştiren deprem neticesinde oldukça güç duruma düşen Lülü şehri Büyük Selçuklu Hükümdarı Muhammed Tapar' a teslim edeceği yönündeki mektubunu sultana göndermiştir. Zaten ekonomide zor durumda kalmış olan Lülü daha önce Tuğtekin ve Mardin Emiri İlgazi' den Haçlılar ile mücadelede destek bulamamış olacak ki bu kararı almıştır. Böylece Sultan Muhammed Tapar hem isyan halindeki Tuğtekin ve İlgazi'yi bertaraf etmesi hem de Haleb şehrini alması için Hemedan Emiri olan Porsuk'u görevlendirmiş ve emrine büyük bir ordu vermiştir. 1115 senesinin Mayıs ayında Fırat Nehri'ni geçmiş olan Büyük Selçuklu ordusu kumandanı Emir Porsuk, Lülü ve Haleb şehri komutanı Yaruktaş'a şehrin kendisine teslimi hususunda Sultan'ın yazmış olduğu mektubu göndermiş ancak Lülü daha önceki fikrinden vazgeçmiş olacak ki bu mektuba cevap vermeyerek İlgazi ve Tuğtekin'e mektup yazarak şehri onlara teslim etmek istediğini bildirmiştir. Böylece İlgazi ve Tuğtekin Haleb'e gelmişler ve Selçuklu ordusuna karşı savunma hazırlıklarına girişmişlerdir. Onların bu hareketlerini haber almış olan Emir Porsuk bu müttefik grubuyla savaşmayı göze alamamış olacak ki Dımaşk'a bağlı Hama' yı kuşatarak ele geçirmiştir. İki taraf arasında çatışma vuku bulmadan aynı yılın eylül ayında her iki ordu da kendi memleketlerine geri dönmüştür. Haleb komutanı Yaruktaş' da ordusu ile birlikte şehre geri dönmüş olsa da Lülü ile bir anlaşmazlık yaşamış olacak ki yakalanarak hapsedilmiştir. Ancak O, daha sonra Lülü

---

²⁵⁵ Sevim, *a.g.e.*, s. 128-132.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 489,490.

tarafından hapisten affedilmek şartıyla çıkarılmış olsa da bu devlet adamına güvenemeyerek Tuğtekin'in yanına gitmiştir.²⁵⁶

Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliği yönetimini türlü hileler ile uzun bir süre elinde tutmuş olan Lülü elde ettiği para ve askerlerle Haleb şehrini terk etmek suretiyle buradan kaçmış ancak yolda öldürülmüştür. Lülü'nün ölümü ile beraber daha önce de kötü durumda olan şehir yönetimi ve ekonomisi daha da kötüleşmiş ve tam bir kargaşa ortamı görülmüştür. Melik Sultanşah'ın küçük yaşta olmasından dolayı yönetimde etkin olamaması şehir ileri gelenlerini Emir İlgazi'yi yönetimi ele alması için davet etmeye zorlamıştır. Bu davet üzerine harekete geçen İlgazi yanında oğlu Temürtaş ile beraber şehri teslim alarak kaleye yerleşmiş ve kendi adamlarını burada görevlendirmiştir. Onun bu hareketi bize henüz şehir ileri gelenlerine güvenmediği izlenimini vermektedir. Ayrıca O, Melik Sultanşah ve ailesini kaleden uzaklaştırarak şehirde bir evde oturmaya mecbur etmiş aslında bir nevi hapsedmiştir. Ancak İlgazi'nin oğlu Süleyman'ın babasına isyan edip şehri ele geçirmesiyle Sultanşah ve ailesi buradan gönderilmiş ve onlarda Caber Kalesi'ne giderek burada yaşamak zorunda kalmışlardır. Daha sonra İlgazi bu isyanı bastırarak ve Melik Sultanşah'ı tekrar Haleb'e getirmiştir. Ancak onun 19 Kasım 1122 tarihinde ölümü ile birlikte şehir yönetimini ele geçiren yeğeni Süleyman Haçlılar karşısında zor bir duruma düşüp anlaşma yolunu tercih etse de bunu İlgazi'nin bir başka yeğeni olan Belek Gazi kabul etmemiş ve şehir idaresini ele geçirerek Haçlılar'a karşı şehir savunmasını güçlendirmeyi amaçlamıştır. Ancak Belek Gazi şehir idaresinde kendisine karşı bir tehdit oluşmaması amacıyla Melik Sultanşah ve ailesini buradan uzaklaştırarak Harran'da yaşamaya mecbur etmiştir. Onun, Menbiç kuşatmasında aldığı bir ok yarası sonucu ölmesiyle yerine İlgazi'nin oğlu Temürtaş 1124 yılının Mayıs ayında Haleb yönetimini ele geçirmiştir. O'da Melik Sultanşah'ı Harran'dan aldırarak Mardin'e göndermiş ve burada kaleye hapsedirerek iktidarına karşı bir tehdit olmasına engel olmuştur.²⁵⁷

Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti Melik Tutuş'un ölümü sonucu çocukları Melik Dukak ve Melik Rıdvan arasında ikiye bölünmüş ve sırasıyla Dimaşk Kolu ve

²⁵⁶ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, s. 398,399.; bkz. Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 135,136,137,138.; bkz. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 492-494.

²⁵⁷ Sevim, *a.g.e.*, s. 141-144.

Haleb Kolu diye anılmışlardır. Daha önceki örneklerimizde daha çok Haleb Selçuklu Melikleri çevresinde gerçekleşen hadiselerden bahsetmiştik bu bölümde ise Dımaşk Kolu Melikleri çevresinde gerçekleşen hadiselerle değineceğiz. Melik Dukak babası Melik Tutuş ile beraber Sultan Berkyaruk ile yapılan taht savaşında yer almış ve babasının ölümü ile Haleb' e dönmeyi başarmışsa da Melik Rıdvan'ın yönetiminde yaşamayı kabul etmeyerek Dımaşk'a gitmiş ve böylece Dımaşk Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Onun bu girişimini haber almış olan ve daha önce Melik Tutuş' un naiblik görevlerinde de bulunmuş Emir Tuğtekin Dımaşk'a gelerek Melik Dukak'ın hizmetine girmiştir. Onun Melik Dukak tarafında yer almasının sebeplerinden biri de şüphesiz daha önce 1093 senesinde Melik Tutuş tarafından oğluna atabeg atanmasıdır. Emir Tuğtekin, Melik Tutuş' un yanında Sultan Berkyaruk'a karşı yapılan savaşa girmiş ve onun ölümü neticesinde Tuğtekin'de yakalanarak hapse atılmıştır. Ancak daha önce Melik Tutuş tarafından yakalanarak Haleb kalesinde hapse atılan Gürboğa ve onun kardeşi Altuntaş'ın serbest bırakılmasına karşılık Tuğtekin, Emir Abak ve Yağısıyan' da serbest bırakılmışlardır. Şüphesiz Emir Tuğtekin serbest bırakılmasının akabinde daha önce atabegliğini yapmış olduğu Melik Dukak'ın yanına gitmiş ve onun hizmetine girerek devlet yönetiminde etkili olmuştur.²⁵⁸

Melik Dukak ölmeden önce kardeşi Muhyiddin Ertaş'ı Baalbek kalesine göndererek orada Baalbek valisi Gümüştekin tarafından hapiste tutulmasını istemiştir. Ancak Melik Dukak' ın ölümü sonrası her ne kadar onun vasiyeti doğrultusunda Dımaşk Selçuklu tahtına oğlu Tutuş oturtusa da yönetim Tuğtekin'in elinde toplanmıştı. Emir Tuğtekin daha önce emrinde olduğu Melik Tutuş' un oğlunun hapiste olmasına razı olmadığından Baalbek Kalesi'nde tutulan Ertaş Dımaşk'a getirilmiş ve tahta çıkarılmıştır. Emir Tuğtekin'in isteği doğrultusunda gerçekleşen bu taht değişimi neticesinde yönetim yine aynı kişinin elinde kalmıştır. Ancak Ertaş'ın da yönetimi çok sürmemiş ve o şehirden kaçmak mecburiyetinde kalmıştır.²⁵⁹

4.5. IRAK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KALEYE HAPSETME

Irak Selçuklu Devleti tarihinde de birçok hapsedme hadisesi gerçekleşmiş ve bunlardan bir kısmı da kalede mahkûm etme olarak görülmüştür. Konumuz için elzem

²⁵⁸ Sevim, *a.g.e.*, s. 148,149.

²⁵⁹ Sevim, *a.g.e.*, s. 164,165.

bir öneme sahip hadiselerden bir tanesi de Irak Selçuklu Devleti emiri Dübeys bin Sadaka' nın kardeşi Mansur'un Bercin kalesine hapsedilmesidir.

Henüz Irak Selçuklu Devleti'nin ilk yıllarında Sultan Mahmut'un kardeşi Melik Mesut hizmetindeki emirlerin kıskırtması neticesinde isyana kalkışmış ve iki taraf 14 Haziran 1120 tarihinde Hamedan'ın batısında yer alan Esedâbâd civarında karşı karşıya gelmişler. İki ordu arasında vuku bulan savaşta Aksungur Porsukî'nin üstün başarısı neticesinde muharebeyi Sultan Mahmut kazanmış ve Melik Mesut savaş meydanından kaçtıktan sonra kardeşinden af dileyip bağışlanmasını istemiştir. Sultan Mahmut kardeşini affetmiş olsa da onu isyana teşvik eden emirlerden biri olan Düveys bin Sadaka mağlubiyet haberiyle beraber 1120 senesinin eylül ayında Bağdat Abbasi Halifesini tehdit edecek bir şekilde hemen halifelik sarayının karşısına gelip ordugâh kurmuştur. Halife Müsterşid Billâh (1118-1135) bu tehdide karşılık Sultan Mahmut'u şehre davet etmiş ve aynı yılın eylül ya da ekim ayında Sultan şehre gelmiştir. Düveys gerçekleşen bu hadise neticesinde eşi ve beraberinde yüklü miktar bir para ile çok sayıda hediyeyi Sultan Mahmut'a göndermiş ve affedilmesini istemiştir. Ancak Sultan'ın şartlı affedilmesi hususundaki görüşüne karşı çıkan Düveys tekrar isyan teşebbüsünde bulunmuş ve Sultan'ın otlaktaki hayvanlarını yağmalamıştır. Bu duruma son derece öfkelenen Sultan Mahmut Hille şehrinde bulunan Dübeys üzerine harekete geçmiş ancak Dübeys ondan tekrar af dileyip bağışlanmasını istemiştir. Önce onu affetmiş ve bu harekattan vazgeçmiş gibi görünen Sultan Mahmut, Dübeys'i bu şekilde yanıltarak onu ani bir harekât ile ele geçirmeyi planlamış ve Hille'ye gitmiştir. Ancak Sultan'ın bu harekata devam ettiği haberini almış olacak ki Dübeys şehri terk ederek kayınpederi Artukoğlu İlgazi'nin yanına gitmiş ancak Sultan Mahmut'tan uzun süre kaçamayacağını düşünmüş olacak ki tekrar af dileyerek bağışlanmasını istemiştir. Onun bu isteğine karşılık Sultan Mahmut kardeşini kendisine rehin olarak vermesini ve ancak böyle bağışlanacağı şartını koşmuştur. Dübeys kardeşi Mansur'u Sultan Mahmut'a rehin vererek bağışlanmış ve böylece barış sağlanmıştır. Sağlanana bu barış ortamı neticesinde Hemedan şehrine geri dönmek isteyen Sultan Mahmut' a Dübeys'in onun şehri terk edişinin akabinde tekrar saldırıya geçeceği endişesiyle engel olmak istemiştir. Buna karşılık Sultan Mahmut Aksungur Porsukî'yi Melik Mesut'un annesi ile evlendirmiş ve akabinde de Bağdat şihnesi yaparak şehri güvence altına almış ve böylece Hemedan'a dönmüştür. Ancak defalarca af dileyip bağışlandıktan sonra da

isyan eden Dübeyns tekrar rahat durmamış ve bir takım olumsuz davranışlar sergilemiş olacak ki Halife'nin askerleri ve Aksungur Hille şehrine yönelerek onu mağlup etmek istemişlerdir. 8 Haziran 1122 senesinde iki taraf arasında yaşanan savaştan Dübeyns galip ayrılmış ve neticede bir barış anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşma sonucunda Halife'nin veziri İbn Sadaka tutuklanmış olmakla birlikte gerçekleşen bu hadiseleri haber alan Sultan Mahmut tepki olarak Dübeyns'in kardeşi Mansur'u tutuklatarak Bercin Kalesi'ne hapsettirmiştir.²⁶⁰

Bağdat Abbasi Halifesi Müsterşid' in 1135 senesinde öldürülmesinin akabinde aynı yılın 8 Eylül tarihinde Ebû Cafer Mansur, Râşid Billâh (1135-1136) lakabıyla halife oldu. Onun halife olmasıyla birlikte Sultan Mesut kendi adına biat etmesi için Râşid Billâh'a Bağdat şihnesi Beyaba'yı göndermiş ve aynı zamanda halifeden babasının esaretten kurtulmak için vaat ettiği dört yüz bin altını ödemesini istemiştir. Ancak halife babasının savaş sırasında tüm hazineyi yanında götürüp orada kaybettiğinden ötürü bu parayı ödeyemeyeceğini belirtmiş ve akabinde herhangi bir Selçuklu saldırısı endişesiyle asker toplamıştır. Bunun üzerine Beyaba, Barankuş ile birleşerek halife ile savaşmaya karar vermişlerdir. Bağdat halkının halifenin safında savaşmasından dolayı zor durumda kalan Selçuklu ordusu şehri terk etmek zorunda kaldı. Böylece Bağdat' güçlü konuma yükselmiş olan Halife, Sultan Mesut'a karşı ittifak oluşturmak için çağrıda bulunmuş ve böylece melik Davut, İmameddin Zengi, Barankuş Bâzdâr, Alpkuş el- Kebir, Sadaka bin Dübeyns, Porsukoğlu Porsuk ve Aksungur Ahmedîli şehre gelerek Sultan Mesut' a karşı Halife Râşid Billâh'ın saflarına katılmışlardır. Bağdat' da hutbenin melik Davut adına okutulduğu ve kendine karşı isyan hareketi girişimi olduğu haberini almış olan Sultan Mesut ordusunu toplayarak Bağdat şehrine gelmiş ve burayı elli bir gün kuşattıktan sonra bir başarı kazanamayarak Nehrevan'a geri dönmüştür. İsyân halindeki emirlerin Sultan Mesut ile şehrin dışında savaşmayı göze alamamaları ve halifenin kuşatmadan önce şehir surlarını güçlendirmesi şüphesiz Sultan Mesut'un bir zafer kazanmasına engel olmuştur. Sultan Nehrevan şehrindeyken yanına Vâsıt şehri hakîm i Toruntay gelmiş ve yanında getirdiği birçok gemi sayesinde Sultan Mesut ve ordusu kendisine karşı oluşturulan ittifakın tüm girişimlerine rağmen Dicle Nehrinin batısına geçmeyi başarmışlar ve bu isyan halindeki emirlerin arasındaki birliğe son vermek için

---

²⁶⁰ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 290,291,292.

girişimlerde bulunmuşlardır. Başarılı olduğunu anladığımız bu girişimler neticesinde emirlerin desteğinden yoksun olan Melik Davut zor durumda kaldığını anlamış ve 1136 senesinin ağustos ayında şehri terk etmiştir. İmameddin Zengi ve Halife Râşid Billâh'da kendilerini güvende hissetmemiş olacaklar ki onlarda şehri terk ederek Musul'a gitmişler ve bu durumu haber almış olan Sultan Mesut Bağdat'a gelerek hakîm iyetini sağlamıştır. Ayrıca Sultan Mesut daha önce halifenin kendisine karşı hiçbir askeri girişimde bulunmayacağına ve bulunduğu takdirde kendisini halifelikten azlettiğine dair yazılı sözünü şehrin ileri gelenlerine göstermiş ve akabinde de onun halifelikten azledilmesini emretmiş ve yerine Ebû Abdullah bin Mustazhir Billah'ı Muktefî Liemrillâh (1136-1160) lakabıyla halife ilan etmiştir. Daha sonra Râşid Billâh halkın ve emirlerin Muktefi' yi halife olarak tanıdıklarından ötürü onları Sultan Sencer'e şikâyet etmiş ve kendisine destek olarak asker istemişse de onun bu yardım talebi kabul görmemiştir. Bunun üzerine Hemedan'a giderek melik Davut ile birleşmiş ve daha sonra Bağdat'ı ele geçirmek için harekât içerisinde olmuşlarsa da Sultan Mesut onlardan önce Bağdat'a geldiğinden melik Davut Sultan Mesut ile gerçekleşecek bir savaşı göze alamayarak Fars'a geri dönmüştür. Tek başına kalan Râşid Billâh İsfahan'a gitmişse de burada hizmetindeki Batıniler tarafından öldürülmüştür. Gerçekleşen bu hadiselerin sorumlusu olarak Sultan Mesut veziri İmadeddin Ebul-Berekât'ı suçlamış ve onun yerine 1138 senesinin kasım ayında Kemaleddin Muhammed Hâzin'i tayin etmiştir. Göreve gelen yeni vezir devlet işlerini yoluna koymak, devlet içerisindeki yolsuzlukları, hırsızlıkları ve olumsuzlukları engellemek istemiş ve Sultan Mesut'u Emir Karasungur'un baskısından kurtarmak istemişse de onun bu girişiminin fark edilmesi sonucu Karasungur ve yanındaki şehzadelerin on bin askerle Sultan Mesut'u tehdit etmelerinden dolayı vezir 1139 senesinin haziran ayında azledilmiştir. Gerçekleşen bu hadiseler neticesinde Karasungur beraberindeki şehzadeler melik Davut ve melik Selçukşah ile beraber Bozaba üzerine harekete geçmiş ve bu eylem karşısında Bozaba Kaletül-Beyza'ya çekilmiştir. Böylece melik Selçukşah Fars bölgesinin hakîmiyetini eline almış olsa da Karasungur'un buradan ayrılması sonucu Bozaba buraya geri dönmüş ve Selçukşah'ın askerlerini mağlup ederek onu yakalamak suretiyle Kaletül-Beyza'ya hapsetmiştir.²⁶¹

---

²⁶¹Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 312-318.

Yukarıda bahsettiğimiz hadiseler neticesinde Fars bölgesine hakîm hale gelen Bozaba, Rey valisi olan Abbas ile yakın ilişkiler içerisinde olmuş ve sonucunda da Sultan Mesut' u tahtan indirmek istemişlerdir. Onlar bu amaç doğrultusunda şehzadeler melik Muhammed, melik Melikşah ve Melik Süleymanşah' ı yanlarına alarak Hemedan üzerine yürümüşler ve Sultan Mesut bu durumu fark etmesin diye de ona itaatlerini arz etmeye geldikleri hususunda yalan söylemişlerdir. Bu durumun farkına varmış olan Sultan Mesut şehri terk ederek Bağdat'a gitmişken Bozaba ve Abbas' da yanlarındaki şehzadeler ile Hemedan'a gelmişlerdir. Sultan Mesut'a karşı ittifaklarını daha da güçlendirmek isteyen bu iki emir Çavlı Candar' a haber göndererek ona itaat ettiklerini belirtmiş olsalar da Emir Candar Sultan Mesut'un tarafında yer almayı tercih etmiş ancak O, bunu Bozaba ve Abbas'a hissettirmeden oyalama taktiği güderek savaş için hazırlıklara başlamıştır. Meraga'da iki taraf karşı karşıya geldikleri vakit Emir Candar, melik Süleymanşah'ı ve Abbas'ı ikna ederek onların Rey şehrine çekilmelerini sağlamış ve böylece Sultan Mesut'a karşı zor durumda kalan Bozaba'da Fars'a çekilmiştir. Sultan Mesut Emir Candar'ı her ne kadar Bozaba'nın arkasından göndermiş olsa da bu hareket başarılı olamamış ve isyan halindeki emir kaçmayı başarmıştır. Sultan Mesut ise Rey şehri üzerine yürümüş olup onu orada melik Süleymanşah karşılamış ve itaatini bildirmiştir. Ancak Sultan Mesut onu Kazvin Kalesi'ne gönderip hapsedirmiş ve böylece kardeşinin taht için tekrar bir isyana kalkışmasına engel olmuştur.²⁶² Onun hapsedildiği kaleden kurtuluşu ancak yedi sene sonra Sultan Muhammed döneminde 1153-1154 senelerinde mümkün olmuştur.²⁶³

Sultan II. Muhammed devrinde Azerbaycan yöresine hakîm olan Atabek İldeniz ve Arslanapa' ya Sultan'ın kardeşi melik Çağrı rakip olmuş ve buranın yönetimini ele geçirmek istemiştir. İki ordu bu bölgenin yönetimi için karşı karşıya gelmek üzereyken Sultan Muhammed olası bir savaşı engellemek üzere Şerefeddin Gürdbazu'yu görevlendirmiş ve bunda da başarılı olmuştur. Şerefeddin Melik Çağrı'yı yanında Sultan Muhammed'in huzuruna getirmiş ancak Irak Selçuklu Hükümdarı kardeşini saltanatı için bir tehdit görmesinden ötürü onu bir kaleye hapsedmiştir.²⁶⁴

---

²⁶² Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 322-323.

²⁶³ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 330.

²⁶⁴ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 334.

Irak Selçuklu Devleti'nin başına Sultan Arslanşah'ın geçmesiyle birlikte bu sıralar Azerbaycan yönetimini elinde bulunduran İldeniz Atabek olmuş ve tüm gücü kendi elinde toplayarak ülkeyi yönetmiştir. Onun yönetimi altında Irak Selçuklu topraklarında sükûnet sağlanmış ve bu durumda Abbasi Halifesini rahatsız etmiştir. Oluşan sükûnet ortamına son vermek ve böylece oluşacak kargaşa ortamı neticesinde Selçuklulara güç kaybettirmeyi amaçlayan Halife, İldeniz yönetimine karşı olan diğer emir ve devlet adamlarını kışkırtmak istemiştir. Daha önce 1161 senesinde II. Melikşah'ın ölümünün akabinde onun adamları oğlu melik Mahmut'u yanlarına almak suretiyle Fars'a götürmüşler ancak burada onları Atabek Zengi yenilgiye uğratarak Melik Mahmud'u İstahr Kalesi'ne kapatmıştı. Halifenin kışkırtması neticesinde elinde tuttuğu şehzade melik Mahmud'u İstahr Kalesi'ndeki hapisten çıkararak Atabek Zengi onu sultan ilan edip adına hutbe okutmuştur.²⁶⁵

Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah'ın vefatından sonra yerine oğlu Tuğrul tahta geçmiş ancak onun çok küçük yaşta olmasından ötürü tüm devlet işlerini Atabek Pehlivan idare etmiştir. Onun küçük yaşta olması Sultan Arslanşah'ın bu sırada Hûzistan'da bulunan kardeşi melik Muhammed'in iştahını kabartmış ve O, kardeşinin vefat haberini alır almaz tahtı ele geçirmek üzere başkente yönelmiştir. Melik Muhammed'in İsfahan şehrine varması neticesinde burada ve Hemedan'da bulunan bazı emirler onun yanına gelmişler ve Sultan Tuğrul'a karşı onun saflarına katılmışlardır. Bu hareketlenmeden haberdar olmuş olan Atabek Pehlivan derhal bu isyanı bastırmak istemiş ve bu amaçla İsfahan'a gelerek melik Muhammed'i hezimete uğratmıştır. Mağlup olarak taht idealinden uzaklaşarak Hûzistan'a gitmek mecburiyetinde kalan melik Muhammed burada bu bölge hakîm i emir Şerefeddin tarafından Atabek Pehlivan korkusu sebebiyle şehre alınmamıştır. Mağlup Melik bu sebeple Fars bölgesi hakîm i olan Zengi'nin yanına gitmişse de burada yakalanarak Atabek Pehlivan'a gönderilmiş ve sonunda da Sercihân Kalesine hapsedilerek ölene kadar burada tutulmuştur.²⁶⁶

Atabek Pehlivan'ın vefat etmesinden sonra Sultan Tuğrul istemeyerek de olsa onun yerine bu sıralarda Azerbaycan'da bulunan Kızıl Arslan'ı Hemedan'a çağırarak ve onu Atabek yapmıştır. Atabek Kızıl Arslan Sultan Tuğrul'un ve diğer emirlerin ona

²⁶⁵ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 342,343,344.

²⁶⁶ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 354.

karşı olan olumsuz tutumlarını sonlandırmak ve devlet adamlarını kendi tarafına çekmek için onlara düzenli bir şekilde hediyeler göndermiş ve bu amacında da başarılı olmuştur. Ancak onun bu girişimlerinden son derece rahatsız olan Atabek Pehlivan'ın eşi İnanç Hatun, eski atabek'in hizmetinde bulunmuş Ayaba ve Rus gibi emirleri yanına çağırılmış ve onları Kızıl Arslan ile savaşmaları için ikna etmiştir. Bu amaçla birçok emir ve askeri Rey şehrine toplamış olan İnanç Hatun, Ayaba ve Rus Kızıl Arslan'ın kendi üzerlerine yürümesi sonucu çaresiz kalmışlar ve Rus ile Ayaba Damgan'a kaçmak mecburiyetinde bulunmuşlardır. Yanında Sultan Tuğrul olmasına rağmen Rey şehrine gelen Kızıl Arslan, İnanç Hatun ve onun çocuklarına iyi davranmış ancak şehirdeki kargaşadan yararlanan Sultan Tuğrul onun yanından kaçarak Damgan'a Rus ve Ayaba'nın yanına gitmiştir. Kızıl Arslan'a karşı oldukça zayıf durumda olan Sultan Tuğrul önce Taberistan'a gitmişse de bura hakîm i Bavendiler'e güvenemeyerek Kızıl Arslan Hemedan'da olduğu vakit Rey şehrine gitmeye mecbur kalmıştır. Burada kendisine Bahaeddin Şerefüddeve, Kafşudoğulları ve Alâeddin Körpe Arslan'ın katılmasıyla güç kazanmış ve bunlara daha sonra Atabek Pehlivan'ın çocukları da katılmıştır. Sultan Tuğrul etrafında toplanan bu güç neticesinde gözü korkmuş olan Kızıl Arslan Hemedan'ı terk etmiş ve böylece Sultan Tuğrul 1877 senesinde tekrar bu şehre hakîm olmuştur. Ancak işlerin düzene girmesinin akabinde emirler arasında çekişme vuku bulmuş ve bu sebeple Ayaba, Sultan Tuğrul'u da ikna etmek suretiyle emir Rus'u yakalatarak onu ölene kadar Alâüddeve Kalesine hapsedmiştir.²⁶⁷

Sultan Tuğrul etkisi altında olmaktan son derece rahatsız olduğu Ayaba'yı öldürmüş ve bu diğer emirler arasında son derece rahatsız uyandırmıştı. Hatta birçok emir onun yanından ayrılarak memleketlerine gitmişler ve Kutluğ İnanç' da bu sebeplerden ondan ayrılarak Rey şehrine gitmişti. 1188 ile 1189 arasındaki kış aylarında Hamedan'da olan Sultan Tuğrul sık sık bilgisine ve fikirlerine oldukça güvendiği Zahirreddin Belhi ile görüşmelerde bulunmuş ve birçok devlet işinde ona danışmıştır. Bu durumdan oldukça rahatsız olduklarını anladığımız devlet ileri gelenleri Kutluğ İnanç'a bir baston içerisine gizlenmiş mektupları gizlice yolluyorlar ve Sultanı yakalamak suretiyle bertaraf edeceklerini bildiriyorlardı. Sultan Tuğrul'un askerleri bu haberleri taşıyan çavuşu yakalamaları sonucu gönderilen mektuplar Sultan'ın eline geçmiş ve O her şeyden haberdar olmuştur. Sultan Tuğrul bu

---

²⁶⁷ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 357-358.

mektupların ele geçirilmesinin ertesi günü tüm devlet ileri gelenlerini huzuruna topladığı zaman hepsini yakalatmış ve onları Alâüddevle Kalesine hapsedirmiştir.²⁶⁸

Kutlug İnanç 1189 senesinde İsfahan şehrini işgal ettiği sırada Sultan Tuğrul'un şehre gelmesi sebebiyle burayı terk etmiş ve amcası olan Kızıl Arslan'ın yanına gitmişti. Her ne kadar Sultan Tuğrul onu takip etmek istemişse de ordusundaki askerlerin ona olan sadakatine güvenemeyerek bu harekattan vazgeçmiş ve Buricird tarafına yöneldi. Ancak Kızıl Arslan'ın onu büyük bir ordu ile takip etmesi sonucu Sultan Tuğrul tüm ağırlıklarını bırakarak ondan kaçmış ve birçok adamının onu terk etmesi sonucu az sayıdaki askeriyle Azerbaycan bölgesinde bulunan Şehrizur hakîm i İzzeddin Hasan'ın yanına gitmiştir. Sultan Tuğrul kendisine destek olması için Selahaddin Eyyübi ile görüşmüş olsa da, O iki taraf arasında ara bulucu olmak ve barışı sağlamak istemiştir. Ancak bu girişim başarılı olamamıştır. Atabek Kızıl Arslan İnanç Hatun ile evlenerek Irak coğrafyasındaki emirlerin itaatini sağlamak suretiyle ordusunun gücünü arttırmış ve böylece Sultan Tuğrul ile savaş kararı almıştır. Ancak Sultan Tuğrul'un yanında on bin Türkmen asker ile Azerbaycan'da olduğunu öğrenen Kızıl Arslan bir savaşı göze alamamış ve onu yanıltmak amacıyla onun Irak bölgesinden vazgeçtiğini Sultan'a bildirmiştir. Kızıl Arslan'ın elçiler vasıtasıyla göndermiş olduğu bu haber neticesinde rahatlamış olan Sultan Tuğrul emrindeki Türkmen askerleri memleketlerine göndermiş ve böylece Kızıl Arslan aradığı fırsatı bularak derhal Sultan üzerine yürüyerek onu yenilgiye uğratmıştır. Aldığı yenilgi neticesinde önce emir Hasan'ın yanına kaçan Sultan Tuğrul daha sonra Kızıl Arslan'a karşı güçlü konuma geçemeyeceğini düşündüğünden olsa gerek Halife'ye mektup yazarak ondan af dilemiş ve Bağdat'a gelerek orada güvende olmayı talep etmiştir. Hatta onun güvenini kazanmak için oğlu Alp Arslan'ı rehin olarak 1190 senesinde Bağdat'a göndermiştir. Ancak Sultan Tuğrul istediği neticeyi Halife'den alamamış ve bundan dolayı yanında emir Hasan ile beraber Azerbaycan'a gitmiştir. Ancak Kızıl Arslan onları burada baskına uğratarak mağlup etmiş ve böylece Sultan Tuğrul son derece zor bir durumda kalmıştır. O, bu güç durumda çareyi Hemedan'a giderek atalarının türbesine kendisini kapamış ve böylece can güvenliğini sağlamayı amaçlamıştır. Ancak devlet ileri gelenleri onu kandırarak türbeden dışarı çıkarmışlar ve bu sırada onu yakalamak suretiyle oğlu Melikşah ile beraber 1190 senesinin kasım

---

²⁶⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 360.

ayında Dizmâr kalesine hapsedmişlerdir. O ancak bu kaleden Kızıl Arslan'ın öldürülmesi neticesinde Hüsameddin Dizmarî ve Mahmut bin Anasîoğlu tarafından çıkarılmış ve akabinde tekrar Irak Selçuklu tahtına oturmuştur.²⁶⁹

---

²⁶⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 361,362,363.

SONUÇ

Selçuklular, kazandıkları askeri zaferler neticesinde büyük bir coğrafyayı kontrolleri altına almışlar ve hakim oldukları topraklarda kendi düzenlerini inşa etmişlerdir. Bahsi geçen bu coğrafyadaki şehirlerin gelişmesinde onların ticaret yolu güzergahlarında yer alması ve su kaynaklarına sahip olmaları etkili olmuştur. Bu yerleşim yerlerinin imar planlarına baktığımız zaman, onların Türk ve İslâm mimarisinin sentezlenmesi sonucu gelişen klasik Ortaçağ şehir mimarisi özelliklerini taşıdıklarını görebiliriz.

Şehir mimarisi içinde önemli bir yere sahip olan kaleler, yüksek duvarlar ve bu duvarların dayanıklılığını arttıran burçlar ile çevrilmiş olup savunması güçlü yapılar olarak öne çıkmaktadır. Bu yapılar hapisane olarak da kullanılmış ve hapsedilen kişinin güvenliği kalenin sağladığı avantajlar sayesinde en üst seviyede tutulmuştur. Ayrıca mahpusların kaçması ve kaçırılmasının da bu yolla önüne geçilmeye çalışılmıştır. Kalelerde hapisane olarak kullanılan zindan ve kuyular olduğu gibi yapının bizzat kendisi de özellikle hanedan azası burada tutulduğunda onun hürriyetini bağlayıcı bir mekan olduğu için hapisane olarak kabul edilebilir.

İşlenen suçlara karşılık verilen cezaların infazına kadar geçici süreli bir yaptırım olarak ortaya çıkmış olan hapsedme uygulaması, Selçuklu Devletleri'nde siyasi sebeplerle de kaleye hapsedme şeklinde yaygın olarak kullanılmış bir yöntemdir. Örneğin; Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Melikşah, kendisine isyan eden ve tahtını tehdit eden kardeşi melik Tekiş'i Fîrûzkûh Kalesi'ne, Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan İzzeddin Keykâvus, kardeşi melik Alâeddin Keykubad'ı iktidarını tehdit olarak gördüğü için Minşar Kalesi'ne, Kirman Selçuklu Devleti hükümdarı Kirman-şâh, babası Kavurd Bey'in ölüm haberi sonrası kardeşleri melik Ömer ve Merdân-şâh'ı Gevheriye Kalesi'ne hapsedmiştir. Kaledeki hapsedilenlerden ölenler olduğu gibi mahpusluktan kurtulup tahta çıkanlar da vardır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman İbnü'l-Cevzî (2014). El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem' de Selçuklular (1038-1092) (Trc. Ali Sevim). Ankara: TTK Yay.
- Açikel, Ali (2012). "Tokat". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 41, s. 221.
- Adıyaman, Ceyda (2018). "Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Denizli.
- Agacanova, Sergey Grigoreviç (2006). Selçuklular (çev. Ekber N. Necef – Ahmet R. Annaberdiyev). İstanbul: Ötüken Yay.
- Aguliers, Raimundus (2019). Haçlılar Kudüs'te Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi (hızr. Süleyman Genç). İstanbul: Yeditepe Yay.
- Ağarı, Murat (2019). Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı (İnceleme ve Değerlendirme Murat Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yay.
- Ahmed Bin Mahmud (2011). Selçuknâme (hızr. Erdoğan Merçil). İstanbul: BKS Yay.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî (1999). Tarih-i Cihan Güşa (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay.
- Altan, Ahmet Atilla (2001). "Selçuklular'da Adliye Teşkilatı". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Altan, Ebru (2003). İkinci Haçlı Seferi (1147-1148). Ankara: TTK Yay.
- Anna Komnena (1996). Alexiad Malazgirt'in Sonrası (çev. Bilge Umar). İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yay.
- Arık, Feda Şamil (1988). "Selçuklular Zamanında Türkiye'de Çıkarılan Kolektif Aflar (1075-1243)". Selçuklu Araştırmaları Merkezi Selçuk Dergisi I. Alâeddin Keykubat Özel Sayısı. s. 20-28.
- Arık, Feda Şamil (1996). "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl (1075-1243)". Belleten, c. 63, S. 236, s. 43-94.
- Aslanapa, Oktay (2007). Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi. Ankara: AKM Yay.
- Aytaç, İsmail (2003). "Malatya". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 27, s. 474-477.

- Bakır, Abdülhalik (2018). "Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında Merv Şehrinin Fiziki Yapısı İle İlgili Bir Değerlendirme". Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi, Volume 2, s. 10-26.
- Bardakoğlu, Ali (1997). "Hapis". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 16, s. 54-64.
- Barkan, Ömer Lütfü (1986). "Türk Hukuk Tarihine Giriş". Belgelerle Türk Tarihi Dergisi. S.1, s. 14-22.
- Barthold, Vassiliy Viladimiroviç (1990). Moğol İstilâsına Kadar Türkistan (hızr. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: TTK Yay.
- Baykara, Tuncer (1997). I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211). Ankara: TTK Yay.
- Baykara, Tuncer (2002). "Konya". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 26, s. 182.
- Bazın, Marcel (2002). "Kazvin". DİA. Ankara: TDV Yay., c. 25, s. 154.
- Bazın, Marcel (2002). "Kirman". DİA. Ankara: TDV Yay. c. 26, s. 62.
- Bazın, Marcel (2002). "Kum". DİA. Ankara: TDV Yay., c. 26, s. 361-362.
- Bebek, Adil (1993). "Ceza". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 7, s. 469-470.
- Beksaç, Engin (2002). "Kayseri". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 25, s. 103-104.
- Bilgili, Ali Sinan (2011). "Tebriz". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 40, S. 219,221.
- Bilgili, Mustafa L. (1998). "Hürmüz". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 18, s. 497.
- Bilgili, Mustafa L. (2012). "Uman". DİA. İstanbul. TDV Yay., c. 42, s. 140.,
- Boyle, John Andrew (1968). "Dynastic And Political History Of The Il-Khans ", The Cambridge History Of Iran The Saljuq And Mongol Periods (ed. John Andrew Boyle). London: Cambridge At The Univercity Press. s. 326,327
- Boynukalın, Mehmet (2009). "Suç", DİA, İstanbul: TDV Yay., c. 37, s. 459-457.
- Burgu, Yavuz Selim (2011). Anadolu Selçukluları Alâeddin Keykubad ve Zamanı. İstanbul: Selenge Yay.
- Burslan, Kıvameddin (2016). Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi. Ankara: TTK Yay.
- Cahen, Claude (1979). Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler (çev. Yıldız Moran). İstanbul: E Yay.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa (2001). "İznik". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 23, s. 543.

Çubuklu, İbrahim Agah (1984). “Mevlana ve Felsefesi”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. c. 26, s. 103-114.

Demir, Necati (2004). Dânişmend-Nâme. Ankara: Akçağ Yay.

Demirkent, Işın (1987). Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146). Ankara: TTK Yay.

Demirkent, Işın (2002). “Kılıcarslan I”. DİA. Ankara: TDV Yay., c. 25, s. 398.

Demirkent, Işın (2014). Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan. Ankara: TTK Yay.

Demirtaş, Timur (2010). “Hürriyet Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi”, Hapishane Kitabı. ed. Emine Gürsoy Naskali-Hial Oytun Altun. İstanbul: Kitabevi Yay.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci (2004). İbn Battûta Seyahatnamesi (Çev. A. Sait Aykut). İstanbul: YKY Yay., c. 1

Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi (2018). El-Ahkâmü's Sultaniye. çev. Ali Şafak. 1. Baskı. İstanbul: Bedir Yay.

Ebü'l-Fidâ (2017). Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yay.

Ed-dîb, Abdülazîm Mahmûd (1993). ”Cüveynî İmâmü'l-Haremeyn”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 8, s. 141.

Ed-dûrî, Abdülaziz (1991). “Bağdat”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 44, s. 425-426.

Emecen, Feridun (1999). “Isparta”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 19, S. 195

Erdemci, Cemalettin (Güz 2012). “Eş'ariliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü”. İslâmî İlimler Dergisi., c. 7, S. 2, s. 8.

Erkal, Mehmet (1991). “Arpa”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 3, s. 391,392.

Es-sakkâr, Sâmi (1995). “Erbil”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 11, s. 272.

Es-sakkâr, Sâmi (2006). “Musul”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 31, s. 361.

Eyice, Semavi (2001). “İznik”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 23, s. 543-544.

Eyice, Semavi (2001). “Kale”. DİA. İstanbul: TDV Yayınları, c.24, s. 234-235.

Gögebakan, Göknur (2003). “Malatya”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 27, s. 469.

Gregory Abû'l-Farac (1987). Abû'l-Farac Tarihi (çev. Ömer Rıza Doğrul). Ankara: TTK Yay., c. 1.

- Guy Le Strange (2015). The Lands of the Eastern Caliphate (çev. Cengiz Tomar – Adnan Eskikurt). İstanbul: Yeditepe Yay.
- Gürbüz, Meryem (2014). Hârizmşahlar Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Hâfız Ebrû, Şîhabüddîn Abdullah b. Lutfillâh (1370 hş.). Coğrafya-yi Târih-i Horasan (nşr. Gulâmmirza Verâhram). Tahran
- Halaçoğlu, Yusuf (1988). “Adıyaman”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 1, s. 379.
- Hamdullah el-Müstevfi (1336 hş.). Nüzhetü'l-kulûb (nşr. Muhammed Debîr Siyâkî). Tahran-
- Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî (2015). Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân) (ed. Erkan Göksu). İstanbul: BKS Yay.
- Hanilce, Murat-Şeyhoğlu, Ersin (2020). “Osmanlı Devleti’nde Bir Ceza İnfaz Kurumu Olarak Hapishaneler ve Kadınlar”. SSAD Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi. Volume 4. s. 405-436.
- Hillenbrand, Robert (2005). İslam Sanatı ve Mimarlığı (çev. Çiğdem Kafescioğlu). İstanbul: Homer Kitabevi Yay.
- Humphreys, R. Stephen (2004). İslam Tarih Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması. İstanbul: Litera Yay.
- İbn Bibi (1996). El-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name) (Hzr. Mürsel Öztürk). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay.
- İbn Havkal (2017). 10. Asırda İslâm Coğrafyası (Trc. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yay.
- İbn Hurdazbih (2008). Yollar ve Ülkeler Kitabı (çev. Murat Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yay.
- İbn Kalânisî (2015). Şam Tarihine Zeyl - I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi - (çev. Onur Özatağ). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- İbnü'l-Azîmî (2006). Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (1038/39-1143/44) (Çev. Ali Sevim). Ankara: TTK Yay.
- İbnü'l-Esir (1989). El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi (çev. Abdullah Köse). İstanbul: Bahar Yayınları
- İbnü'l-Esir (1991). El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi (çev. Abdülkerim Özaydın). İstanbul: Bahar Yay.
- İpşirli, Mehmet (2002). “Kayseri”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 25, s. 96.
- İstahri (2019). Ülkelerin Yolları (çev. Murat Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yay.

- Kaçın, Bülent (2017). Selçuklu Hatunları Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasi Evlilikleri. İstanbul: BKS Yay.
- Kanat, Cüneyt (2013). Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza. İstanbul: Küre Yay.
- Kandemir, M. Yaşar (1992). "Beyhakî Ahmed b. Hüseyin". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 6, s. 58-59.
- Karpuz, Haşim (2002). "Konya". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 26, s. 191.
- Kaya, Selim (2006). I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211). Ankara: TTK Yay.
- Kaymaz, Nejat (2009). Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri. Ankara: TTK Yay.
- Keleş, Mahmut Recep (2019). Nil ile Fırat'ı Kavuşturan Alim İbn Hallıkan. İstanbul: Rağbet Yay.
- Kesik, Muharrem (2003). Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155). Ankara: TTK Yay.
- Kesik, Muharrem (2011). At Üstünde Selçuklular Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş. İstanbul: Timaş Yay.
- Keyanî, Muhsin (2013). Hankahlar Tarihi (çev. Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut). İstanbul: Büyüyenay Yay.
- Koca, Salim (1997). Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220). Ankara: TTK Yay.
- Köktürk, Şahin (2006). "Türk Destanlarında Hapsedilme Motifi", Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi. S. 19, s. 386-395.
- Köymen, Mehmet Altay (1993). Selçuklu Devri Türk Tarihi. Ankara: TTK Yay.
- Köymen, Mehmet Altay (2016). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri. Ankara: TTK Yay.
- Köymen, Mehmet Altay (2016). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı. Ankara: TTK Yay.
- Köymen, Mehmet Altay (2020). Büyük Alâeddîn Keykubad ve Zamanı (hızr.. Salim Koca-Sinan Tarifci). İstanbul: Kronik Yay.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri (2010). "Şehir". DİA. İstanbul: TDV Yay. c. 38, s. 441-446.
- Merçil, Erdoğan (1989). Gazneliler Devleti Tarihi. Ankara: TTK Yay.
- Merçil, Erdoğan (1989). Kirman Selçukluları. Ankara: TTK Yay.
- Merçil, Erdoğan (1992). "Besâsîrî". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 5, s. 528.

- Merçil, Erdoğan (2011). Selçuklular' da Saraylar ve Saray Teşkilatı. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Merçil, Erdoğan (2013). "Yezd". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 43, s. 510-511.
- Mes'ûdî (2020). et-Tenbîh ve'l-İşrâf (çev. Mithat Eser). Ankara: Ankara Okulu Yay.
- Mesudî (2004). Murûc Ez-Zeheb (çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yay.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (1999). Râhat-Ûs-Sudûr ve Âyet-Ûs-Sûrûr (Çev. Ahmet Ateş). Ankara: TTK Yay., c. 1
- Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Nizâm el-Hüseynî el-Yezdî (1979). el-Urâza fi'l-Hikâyet'is-Selcukiyye (trc. Abdül'naim Muhammed Hasaneyn-Hüseyn Emin). Bağdat.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih (1995). "Erdebil". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 11, s. 276-277.
- Mukaddesî (2015). İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm) (çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yay.
- Nizamülmülk (1999). Siyasetnâme. haz. M. Altay Köymen. Ankara: TTK Yay.
- Ostrogorsky, Georgi (2017). Bizans Devleti Tarihi. Ankara: TTK Yay.
- Özaydın, Abdülkerim (1990). Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118). Ankara: TTK Yay.
- Özaydın, Abdülkerim (1991). "Arslan b. Selçuk". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 3, s. 402.
- Özaydın, Abdülkerim (2001). Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104). İstanbul: İÜ Yay.
- Özaydın, Abdülkerim (2002). "Kündürî". DİA. Ankara: TDV Yay., c. 26, s. 554-555.
- Özaydın, Abdülkerim (2007). "Nizâmiye Medresesi". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 33, s. 188.
- Özaydın, Abdülkerim (2007). "Nizâmülmülk". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 33, s. 194-195.
- Özaydın, Abdülkerim (2009). "Selçuk Bey". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 36, s. 364.
- Özaydın, Abdülkerim (2013). "Zencan". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 44, s. 251.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2004). "Merv". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 29, s. 221.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2007). "Nişabur". DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 33, s. 149.

- Özgüdenli, Osman Gazi (2008). “Rey”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 35, s. 40.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2010). “Şiraz”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 39, s. 182.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2015). Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157). İstanbul: İsam Yay.
- Peacock, A.C.S. (2016). Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum (çev. Zeynep Rona). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Perviz, Abbas (1351 hş.). Tarih-i Selâcika ve Hârizmşâhân. Tahran.
- Piyadeoğlu, Cihan (2012). Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi. İstanbul: BKS Yay.
- Piyadeoğlu, Cihan (2017). Sultan Alparslan Fethin Babası. İstanbul: Kronik Yay.
- Piyadeoğlu, Cihan (2020). Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı. İstanbul: Kronik Yay.
- Piyadeoğlu, Çağrı (2014). Selçuklular’ın Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey. İstanbul: Timaş Yay.
- Reşîdü’l-dîn Fazlullah (2011). Cami’ü’t – Tevârih Selçuklu Devleti (çev. Erkan Göksu-Hüseyin Güneş). İstanbul: Selenge Yay.
- Runciman, Steven (1989). Haçlı Seferleri Tarihi Birinci Haçlı Seferleri ve Kudüs Krallığı’nın Kuruluşu (çev. Fikret Işıltan). Ankara: TTK Yay., c. 1.
- Sahillioğlu, Halil (1991). “Antakya”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 3, s. 228.
- Sayan, Yüksel (2004). “Merv”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 29, s. 223-224.
- Sayan, Yüksel (2009). “Serahs”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 36, s. 540.
- Seçgin, Nuri (2012). “Tokat”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 41, s. 223.
- Sevim, Ali (1989). Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi. Ankara: TTK Yay.
- Sevim, Ali (1990). Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah. Ankara: TTK Yay.
- Sevim, Ali (1990). Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur. Ankara: TTK Yay.
- Sevim, Ali (1993). “Çağrı Bey”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 8, s. 183.
- Sevim, Ali (1997). “Sıbt İbnü’l-Cevzî’ nin Mir’âtü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi”. Türk Tarih Belgeleri Dergisi. c. XVII, S. 22, s. 3-7.

- Sevim, Ali (1998). “Sıbt İbnü'l-Cevzî' nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alparslan Dönemi”. Türk Tarih Belgeleri Dergisi., c. XIX, S. 23, s. 5.
- Sevim, Ali (1999). “Sıbt İbnü'l-Cevzî' nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi”. Türk Tarih Belgeleri Dergisi. c. XX, S. 24, s. 66,67.
- Sevim, Ali (2000). “İbnü'l-Müslime Reîsürrüesâ”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 21, s. 161.
- Sevim, Ali-MERÇİL, Erdoğan (2014). Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür. Ankara: TTK Yay.
- Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akîlî (1337 hş.). Âşârü'l-vüzerâ,, (nşr. Celâleddin Hüseyin Urmevî). Tahran.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî (2011). Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular (Trc. Ali Sevim). Ankara: TTK Yay.
- Sümer, Faruk (1992). Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Sümer, Faruk (2009). “Kirman Selçukluları”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 36, s. 377.
- Sümer, Faruk (2009). “Selçuklular”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 36, s. 370.
- Şahin, İlhan-EMECEN, Feridun (1991). “Amasya”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 3, s.1.
- Şahrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâşır İbn Ali El-Hüseyinî (1943). Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye (Çev. Necati Lugal). Ankara: TTK Yay.
- Şeşen, Ramazan (1985). İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. Ankara: TKAE Yay.
- ŞEŞEN, Ramazan (1999). “İbn Havkal”. DİA. İstanbul: TDV Yay. c. 20, s. 34
- Tamer, Cengiz (2010). “Dımaşk”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 38, s. 313.
- Taneri, Aydın (1977). Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün. İstanbul: MEB Yay.
- Taşkıran, Hasan (2015). Selçuklu Devletlerinde Suikastlar. İstanbul: Selenge Yay.
- Turan, Nurullah (2019). Selçuklu Başkenti Rey. Ankara: TTK Yay.
- Turan, Osman (1969). Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yay.
- Turan, Osman (1993). Doğu Anadolu Türk Devletleri Târîhi, İstanbul: Boğaziçi Yay.

- Turan, Osman (2020). Selçuklular Zamanında Türkiye. İstanbul: Ötüken Yay.
- Uluçam, Abdüsselam (2010). “Halep”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 38, s. 320.
- Uludağ, Süleyman (2002). ”Kuşeyrî Abdülkerim b. Hevâzin”. DİA. Ankara: TDV Yay., c. 26, s. 474.
- Urfalı Mateos (1987). Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162) (Hrant D. Andreasyan). Ankara: TTK Yay.
- Uslu, Recep (1998). “Herat”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 17, s. 216
- Uslu, Recep (2001). “İstahr”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 23, s. 202.
- Usta, Aydın (2013). Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmânîler. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Uyanık, M. Zeki (2017). “Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane”. Nîzânü’l-Hak İslamî İlimler Dergisi. S. 4, s. 87-134.
- Uyumaz, Emine (2003). Sultan I. Alâeddîn Keykuvad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237). Ankara: TTK Yay.
- V. Minorsky (2008). Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib (çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yay.
- Ya’kubî (2002). Ülkeler Kitabı (çev. Murat Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yay.
- Yazıcı, Tahsin (1998). “Hemedan”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 17, S. 184.
- Yâzîcî, Tâlib (1997). “Halep”. DİA. İstanbul: TDV Yay., c. 15, s. 239.
- Yılmaz, Metin (2001). “İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelerin ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış”. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. c. XII, S. 12-13, s. 539-581.
- Yılmaz, Metin (2018). “Emevi Valisi Haccâc b. Yusuf’un Zindanları”. İSTEM, S. 25, s. 22.
- Yusuf Has Hacib (1974). Kutadgu Bilig. çev. Reşid Rahmeti Arat. Ankara: TTK Yay.
- Zahîru’d-dîn Nîşâbü’rî (2018). Selçuknâme (çev. Ayşe Gül Fidan). İstanbul: Kopernik Yay.

